

КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Факультет суспільно-гуманітарних наук

Кафедра всесвітньої історії

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**ІНТЕРНОВАНІ ВОЯКИ-УКРАЇНЦІ АРМІЇ УНР У
ТАБОРАХ ЛАНЬЦУТ ТА АЛЕКСАНДРІВ-КУЯВСЬКИЙ
(ПОЛЬЩА), 1921-1924 РР.: УМОВИ ПЕРЕБУВАННЯ ТА
ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ**

Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)

Студентки IV курсу групи Істб-2-21-4.0д

Олійник Катерини Романівни

Науковий керівник:

Завідувач кафедри всесвітньої історії,

Доктор історичних наук, професор

Срібняк Ігор Володимирович

Роботу захищено «__»_____2025 р.

Оцінка _____

Київ –2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА.....	7
1.1 Огляд історіографії.....	7
1.2 Джерельна	
база.....	10
РОЗДІЛ 2. ПОБУТ ТА ПОВСЯКДЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО	
ВОЯЦТВА У ЛАНЬЦУТІ (1920-1921 РР.).....	12
2.1 . Характеристика умов розташування українського	
вояцтва у Ланьцуті	12
2.2 Польсько-українські відносини в межах табору	19
2.3 Моральний стан вояцтва, його вплив на дисципліну.....	21
2.4 Культурно-освітня діяльність, організація дозвілля.....	25
2.5 Проміжні висновки.....	30
РОЗДІЛ 3. ПОБУТ ТА ПОВСЯКДЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО	
ВОЯЦТВА В АЛЕКСАНДРОВІ-КУЯВСЬКОМУ (1920-1921 РР.).....	33
3.1 . Характеристика умов розташування українського	
вояцтва в Александрові-Куявському.....	32
3.2 Санітарний стан та медичне забезпечення.....	36
3.3 Моральний стан вояцтва, його вплив на дисципліну.....	40
3.4 Польсько-українські відносини в межах табору.....	43
3.5 Культурно-освітня діяльність, організація дозвілля.....	45
3.6 Проміжні висновки.....	55
РОЗДІЛ 4. АНАЛІЗ ТА ПОРІВНЯННЯ УМОВ РОЗТАШУВАННЯ,	
ОРГАНІЗАЦІЇ ПОБУТУ ОБОХ ТАБОРІВ.....	57
4.1 Умови розташування та побут.....	57
4.2 Польсько-українські відносини.....	59
4.3	
Дисципліна.....	61
4.4 Культурно-освітня діяльність та дозвілля.....	62
ВИСНОВКИ.....	65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	68
ДОДАТКИ.....	72

ВСТУП

Актуальність

Події, пов'язані із інтернуванням військ УНР у таборах союзних держав у 20-х роках XX ст. є недостатньо дослідженою та маловідомою темою. Поразка Української революції 1917–1921 років призвела до вимушеного переміщення тисяч вояків УНР за Збруч, після чого їх було інтерновано на території Польщі. Табори інтернування мали слугувати прихистком для виснажених боями військових, забезпечуючи їм умови для відновлення сил та продовження боротьби за незалежність України. Водночас через спектр внутрішніх та зовнішніх проблем період інтернування в таборах став справжнім випробуванням для українського вояцтва.

Найпершими для розташування було визначено 6 місць: Ланьцут, Александрів-Куявський, Каліш, Пйотриків, Вадовіце, Пикуличі. Через намагання польської влади оптимізувати видатки на утримання українського вояцтва кількість таборів регулярно змінювалась протягом інтернування. Так, тривалість функціонування кожного з них різна. Ланьцут та Александрів-Куявський – це табори, що відкрилися одними з найперших у кінці 1920 року та майже одночасно були ліквідовані протягом серпня-жовтня 1921 року. Головна їхня «технічна» відмінність на первинному етапі ознайомлення полягає у відстані до урядового центру УНР – Тарнова, яка складала близько 100 та 400 км відповідно. Попри схожі зовнішні обставини табори в Ланьцуті та Александрові розвивалися зовсім відмінно одне від одного: в них виникали різні проблеми та відзначалися різні досягнення.

Порівняльне дослідження таборів у Ланьцуті та Александрові дає змогу глибше осмислити проблематику складних побутових умов, ресурсного дефіциту та морального виснаження інтернованих через призму відмінностей у підходах до подолання цих викликів. Виявлені відмінності в організації таборового життя, досягненнях та інших показниках можуть пояснюватися

низкою чинників, які стають виразнішими саме в умовах зіставлення. Таким чином, робота вносить вклад як у реконструкцію функціонування таборів у Ланьцуті й Александрові, так і в ширше осмислення досвіду інтернування. Крім того, акцент на специфічних рисах обозів у межах цього дослідження відкриває перспективи для подальшого аналізу аналогічних явищ в інших таборах, що сприятиме формуванню ціліснішого уявлення про весь період інтернування українського війська.

Дослідження цього періоду є важливим для збереження історичної пам'яті, адже воно висвітлює маловідому, але значущу боротьбу українського війська за незалежність у складних умовах таборування. Актуальність цієї теми простежується і в сучасному контексті — вивчення досвіду української армії, її здатності адаптуватися до випробувань та зберігати національну ідентичність має особливу цінність в умовах викликів сьогодення.

Предметом дослідження є побутовий та культурно-освітній простір періоду інтернування у Ланьцуті та Александрові.

Об'єктом дослідження є табори для інтернованого вояцтва УНР у м. Ланьцут та Александрів.

Мета дослідження: змалювати повсякдення, побут та дозвілля інтернованого вояцтва УНР у Ланьцуті й Александрові; порівняти їх.

Завдання:

- упорядкувати стан історіографії;
- охарактеризувати умови розташування у Ланьцуті та Александрові, структурну організацію табору;
- дослідити культурно-освітній простір таборів;
- проаналізувати українсько-польські відносини в межах Ланьцуту та Александрова;

- дослідити моральний стан вояцтва в таборах та його вплив на дисципліну;
- порівняти табори за дослідженими ознаками;
- сформулювати припущення щодо причин виявлених відмінностей у таборах.

Хронологічні рамки: 1921 – 1924 рр.

Територіальні межі: територія Республіки Польща, зокрема міста Ланьцут та Александрів-Куявський.

Методи дослідження:

- узагальнення – використовується для реконструкції умов життя, побуту та дозвілля таборів у Ланьцуті та Александрові;
- порівняння – використовується для зіставлення подій, процесів, умов в обох таборах;
- історико-генетичне вивчення явищ – використовується для виявлення причин і передумов подій та процесів, зокрема відмінних між Ланьцутом та Александровом.

Наукова новизна дослідження полягає у:

- здійсненні порівняльного аналізу таборів, який раніше не був предметом окремого дослідження;
- введенні до наукового обігу візуального документу, що зображає освячення пам'ятки на місці поховання інтернованих вояків у Александрові;

- виявленні специфічних рис функціонування обозів в межах інтернування та припущення їхньої генези, що може бути використано для подальших досліджень.

Практичне значення: результати можуть слугувати основою для освітніх програм і музейних експозицій, спрямованих на популяризацію цієї сторінки української історії, а також для поглиблення польсько-українського діалогу пам'яті.

Структура: робота складається зі змісту, вступу, чотирьох розділів, сімнадцяти підрозділів, висновків, списку джерел та використаної літератури, додатків. Обсяг кваліфікаційної роботи становить 82 сторінки, із них основних текст – 65 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1 Огляд історіографії

Перші спроби осмислення таборового досвіду інтернованих вояків Армії УНР проявилися ще під час самого перебування у таборах. Йдеться передусім про публікації у таборовій періодиці, зокрема в часописах «Наша Зоря», «Нове життя», що виходили у Ланьцуті та Александрові відповідно. Хоча ці матеріали не можна зарахувати до академічної історіографії, вони містили ознаки самоаналізу, фіксацію подій, критичні спостереження та спроби інтерпретації таборової дійсності. Таборова преса стала першим середовищем, де відображалось внутрішнє бачення інтернування, що згодом вплинуло на формування історичної пам'яті про цей період.

М. Стопчак також наголошує, що саме Уряд УНР та її Армія зробили перші кроки у *«створенні української воєнно-історичної науки»*¹. Окрім епістолярної спадщини того часу, решти творів, що містять осмислення подій минулого, великого значення набувають праці С. Петлюри, М. Омеляновича-Павленка, Є. Коновальця та інших державних і військових діячів періоду.

Іще одним дослідником міжвоєнного періоду став С. Наріжний. Однак цільовою темою його дослідження є культурно-освітній простір еміграції, через що питанню військового спрямування, зокрема таборам інтернування, присвячено лише один розділ. У праці викладено радше побіжний нарис періоду.

Академічне вивчення теми інтернованого вояцтва в польських таборах розпочалося у післявоєнний період лише в 1980-х роках, коли до дослідження долучився польський історик Збігнєв Карпус. Однак, будучи поляком, погляд

¹ Стопчак М. Інтернована армія УНР у таборах країн Центральної Європи в українській зарубіжній історіографії міжвоєнного періоду / М. Стопчак // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Історичні науки. - 2013. - Вип. 20. - С. 173-179.

свого дослідження, не дивно, він спрямовував від Польської держави, зокрема акцентуючи на її стосунках зі східними сусідами. Так, тема інтернування висвітлюється з метою дослідити табори на предмет національної та соціальної строкатості, де українська згадка не є самоціллю.

До здобуття Україною незалежності тема інтернування почасти знаходила відгук в працях українців-емігрантів, однак, на думку М. Стопчака², ґрунтовних досліджень здійснено не було. Совецькі науковці «досліджували» історію лише під призмою ідеології, нерідко маючи за мету спростувати і заперечити будь-які спроби емігрантів писати про діяльність УНР.

В 90-х роках ХХ сторіччя з Польщі темою починають цікавитися історики із українським корінням О. Вішка та О. Колянчук. Згодом, після падіння Совецького союзу та, як наслідок, появи можливості щиро досліджувати віхи українського національного розвитку, починають з'являтися цінні праці українських істориків, зокрема І. Срібняка, М. Павленка, Я. Тинченка, М. Стопчака, Б. Гудя, В. Голубка, С. Литвина, В. Трощинського та інших.

В своїй історіографічній статті М. Стопчак³ відзначає, що найбільший внесок у вивчення теми інтернованого вояцтва здійснили вищезгадані історики І. Срібняк та М. Павленко. Саме їхні праці немалою мірою базуються на джерелах, архівних документах, частину з яких дослідники вперше вводять в науковий обіг. На думку М. Стопчака, на сьогодні дослідники «таборового» періоду армії УНР здійснили неабиякий поступ, створивши низку історичних праць. Водночас автор наводить кілька ніким не досліджених питань, що допомогли би сформуванню повне уявлення про період, чим зауважує, що тема інтернування зовсім не є вичерпаною. Зокрема, автор статті наголошує на відсутності об'єктивних та якісних біографій діячів періоду. Наведені зауваги передбачають для дослідників великий обсяг роботи в українських та іноземних архівах, що натомість, - М. Стопчак наводить цитату С. Литвина, - «...дозволить

² Стопчак М. Інтернована армія УНР у таборах країн центральної Європи (історіографія проблеми) // Історія (збірка наукових праць). К., 2009. 500 с.

³ Там само.

українському суспільству подолати стереотипи в оцінках еміграційного періоду Армії УНР, відтворити правду про події і учасників цієї сторінки нашої історії... Тому ця проблема вимагає подальшого уважного вивчення і чекає своїх дослідників».⁴

Історіографічний доробок⁵ на цю тему також опублікував вже згаданий історик І. Срібняк. Як дослідник періоду інтернування, автор висвітлює доволі широкий огляд праць та оцінює їх на предмет історіографічної цінності. Стаття має критичний характер, історик вказує на помилки та неточності дослідників,десь зауважує їхню недоброчесну поведінку по відношенню до чужого інтелектуального продукту. Автор засуджує колег, що займаються переписами (а часом і копіюванням) вже існуючих праць, не додаючи ніякої цінності в загальний розвиток теми. Висновки І. Срібняка перегукуються із думками М. Стопчака – тема інтернування потребує науково-пошукової роботи в архівах, адже лише поповнення джерельної бази дасть можливість й надалі розвивати наукову думку та зумовлюватиме цінність наукових праць.

Одним із перших вагомих внесків у вивчення проблематики розміщення інтернованих у Ланьцуті І. Срібняк вважає працю О. Колянчука. Він відзначає її як змістовну й насичену фактологічним матеріалом, однак висловлює обґрунтовані застереження щодо недостатньої критичності в опрацюванні джерел. Серед інших дослідників табору у Ланьцуті: Б. Зграйко, А. Руккас, М. Ковальчук. Також визначною працею за темою є окреме видання І. Срібняка з серії «Енциклопедія полону»⁶ – його можна вважати найбільш об'ємною та послідовною характеристикою Ланьцута.

Тема інтернування в Александрові натовість є значно більш дослідженою – найперше вищезгаданими дослідниками К. Збігневим, О. Вішкою та

⁴ Там само.

⁵ Срібняк І. Інтернована армія УНР в Польщі (1921–1924 рр.): «блиск і злидні історіографічного доробку»... // *Nad Wisłą i Dnieprem*. – 2019. – S. 200–212.

⁶ Срібняк, Ігор Володимирович. Енциклопедія полону: український Łañcut. – Warszawa–Paryż: Luciena Febvra, 2018.

О. Колянчуком. Окремим цілісним нарисом табору в Александрові, як і у випадку із Ланьцутом, можна назвати відповідну працю із серії «Енциклопедія полону» І. Срібняка⁷.

Окрім фактологічних та аналітичних праць важливий внесок в подальші дослідження теми було здійснено внаслідок видання збірки архівних документів періоду В. Моренцем⁸ у 2018 році. Завдяки цьому дослідження джерел стало значно доступнішим для широкого кола науковців.

1.2 Джерельна база

Джерельну базу цього дослідження становлять передусім опубліковані збірки документів, що відображають різні аспекти функціонування таборів інтернованих вояків Армії УНР у Польщі. Ключовими стали джерела з вищезгаданої збірки *«Армія за ґратами»* / упоряд. В.І. Моренець (Кам'янець-Подільський, 2018), яка містить низку офіційних документів із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Збірку складають документи з офіційного листування, внутрішні накази, розпорядження, рапорти, протоколи, доповіді тощо. Усі документи, використані в роботі в якості джерел, супроводжуються точними архівними шифрами, що забезпечує їхню достовірність і репрезентативність.

Окрім текстових джерел, було також використано візуальний архівний документ — фотознімок табору (Освячення козацької могили, Александрів. Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів), що дає змогу якісніше відтворити умови побуту інтернованих. Для зручності його розміщено у додатках.

Використані джерела дозволили здійснити реконструкцію життя, побуту та дозвілля таборів для інтернованих. Також за допомогою аналізу офіційних

⁷ Срібняк, Ігор Володимирович. Енциклопедія полону: український Aleksandrów. – Warszawa–Paryż: Luciena Febvra, 2018

⁸ Армія за ґратами / В. І. Моренець. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 2018. – 432 с.

документів вдалося дослідити структуру підпорядкування в українській армії ХХ ст, форми самоуправління та ініціативи у таборах. Серед джерел зустрічались і листи, адресовані представникам польської влади, завдяки чому для дослідження відкрився контекст польсько-українських взаємин.

Водночас важливо врахувати, що документи відбиралися укладачами із певною дослідницькою метою, тому робота із ними потребує критичного аналізу. Документи у збірці представлені вибірково, через що змалювати повноцінну історію без «білих плям» лише за допомогою джерел збірки не вдасться.

Попри це такі джерела лишаються цінною базою для вивчення повсякдення інтернованих, оскільки зберігають первинну структуру, мову та контекст створення.

РОЗДІЛ 2

ПОБУТ ТА ПОВСЯКДЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВОЯЦТВА У ЛАНЬЦУТІ (1920-1921 РР.)

2.1 Характеристика умов розташування українського вояцтва у Ланьцуті.

Табір у Ланьцуті – один з найперших, що були визначені для розташування частини військ УНР після переходу Збруча. В першу чергу це було зумовлено тим, що ще із червня 1919 там розташувались вояки українських з'єднань у статусі полонених. З 3 січня 1920 року внаслідок зміни політичної ситуації українське вояцтво вже вважалося дружнім для Польщі, і з того часу на базі табору в Ланьцуті проходив процес формування українського війська для відновлення збройної боротьби із більшовиками.

З листопада-грудня 1920 року почалось розселення на території табору вояків Армії УНР. Ланьцут став пристанищем для Окремого корпусу кордонної охорони, Кам'янецької пішої юнацької школи, 1-ої Кулеметної та 5-ої Херсонської стрілецької дивізії та інших з'єднань.

Для розташування представників уряду, вищих чинів армії, Генерального штабу та Військового міністерства були визначені міста Тарнів та Ржешів, що від Ланьцута були у 100 та 20 кілометрах відповідно. Таким чином розташування табору було цілком виправданим та вигідним зокрема для взаємодій із вищим командуванням та урядовцями.

За адміністративні питання, організацію та охорону табору відповідала польська комендатура. Накази коменданта табору, що стосувались таких питань, були обов'язковими до виконання інтернованими. Комендантом у Ланьцуті був майор С. М. Пешковський. За внутрішню організацію таборів, а також за представництво інтернованих перед комендатурою відповідав начальник групи. У групу об'єднувались усі українські частини та з'єднання, що розташовувались

на території табору. Начальник групи був посередником між командуванням обозу та інтернованими, він зобов'язувався утримувати бараки в цілості і порядку, лобіювати інтереси підлеглого козацтва та старшинства, а також через нього мали оголошуватися усі накази польського командування табору. Першим начальником групи було призначено очільника Окремого корпусу кордонної охорони генерал-хорунжого О. Пилькевича, а з 11 березня 1921 року цю посаду обіймав командувач резервовими і місцевими військами Армії УНР генерал-хорунжий Н. Никонів.

Територія була поділена на блоки «А» та «Б», на кожен з яких також було призначено окремого начальника з числа українського старшинства. Табір представляв з себе обмежену територію, вхід та вихід з якої контролювався на пропускних пунктах.

Попри новоутворену адміністративну структуру внутрішня тактична організація з'єднань залишалася без змін та містила в собі поділ на чоти, курені, полки та ін.

Станом на 13 лютого 1921 року згідно із доповіддю Військового міністерства УНР у Ланьцуті розташовується близько 900 осіб інтернованих українців.⁹ Водночас в інших джерелах¹⁰ та працях І. Срібняка¹¹ подекуди трапляються інакші цифри, що може свідчити про періодичні реорганізації українського вояцтва в межах польських таборів. Так, у доповіді¹² Української ліквідаційної комісії про розташування українських частин після переходу на

⁹ УНР Військове міністерство До пана товариша міністра народного здоров'я та опікування Санітарна управа 13 лютого 1921 року м. Ченстохів – ЦДАВО України. – Ф. 1429.- Оп. 1.- Спр. 4.- Арк. 12-19зв.

¹⁰ Доповідь розташування українських частин після переходу на польську територію 27 березня 1921 року Ченстохів – ЦДАВО України. – Ф. 3267.- Оп. 1.- Спр. 2.- Арк. 5-14зв.

¹¹ Срібняк, Ігор Володимирович. Енциклопедія полону: український Łańcut. – Warszawa–Paryż: Luciena Febvra, 2018.; Срібняк І. «...Піти на зустріч всім покаліченим впливом чужої культури та допомогти їм засвоїти акорди рідної мови»: накази групі інтернованих Військ УНР як джерело для реконструкції повсякдення вояків-українців у таборі Ланцут (Польща), січень-травень 1921 р. // Етнічна історія народів Європи. К., 2018. Вип. 56.С. 81-87.

¹² Доповідь розташування українських частин після переходу на польську територію 27 березня 1921 року Ченстохів – ЦДАВО України. – Ф. 3267.- Оп. 1.- Спр. 2.- Арк. 5-14зв.

польську територію від 27 березня 1921 року наводиться таблиця (див. додаток №1), згідно з якою особовий склад Юнацької школи уже має розташовуватися у Вадовицях, а не Ланьцуті.

Табір у Ланьцуті розташовувався на пагорбі та займав доволі велику територію. В кінці березня 1921 року табір характеризували¹³ як дуже озеленений, з достатньою площею для навчання та ігор. За табором протікало невелике джерело, що забезпечувало прально-лазневі потреби всієї групи. Водночас механізм водопостачання був не надто надійний, адже при виході з ладу мотору, що подавав воду, і лазня, і пральня, і умивальники втрачали свій функціонал. Будинки кам'яні та дерев'яні, одноповерхові. Два поверхи мав лише польський шпиталь.

Згідно із вищезгаданою доповіддю¹⁴ нари в бараках для козаків були лише двоярусними, що додавало більше простору та дозволяло уникнути тісноти. Нари «застелявались» солом'яною підстилкою або матрацами (яких дуже не вистачало - мало всього 300 шт.) з дерев'яною стружкою, Бараки були доволі світлими завдяки достатній кількості вікон. Водночас двері-брами були занадто великими та не дозволяли зберегти тепло при постійному вході та виході мешканців. У бараках могло розміщуватися по 300 чоловік, тому повітря всередині було доволі важким та «застояним», не була налаштована якісна вентиляція.

У таборі в одному з бараків облаштували умивальницю-душ, також в таборі функціонувала лазня місткістю у 100 осіб. Дезінфекція одягу проводилась раз на два місяці та, зі слів Начальника I відділу ліквідаційної комісії¹⁵, давала результат: в таборі не було випадків паразитарних хвороб. Подекуди козаки уникали відвідувати лазню та стригти волосся, тому це питання довелось вирішити Начальнику Групи, який видав відповідний наказ, що це регулював. А

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

смерть 24 лютого 1921 року козака Теофіла Шепітка від черевного тифу ще більше заохотила вояків відвідувати лазню.

Українського шпиталю в таборі не було, натомість медичним забезпеченням займався польський.

У листі Військового міністерства УНР до міністра народного здоров'я та опікування від 13 лютого 1921 року¹⁶, було зазначено, що в інших питаннях, що не стосувалися згаданих хиб, *«це найкращий табір, могутий служити зразком»*.

Водночас І. Срібняк, працюючи із текстами генерал-хорунжого М. Шаповала, начальника Кам'янецької пішої юнацької школи та заступника Начальника Групи (див. додаток №2), наводить таке : *«Бараки були обладнані нарами в три поверхи, вікна заміняли маленькі «дюри», внаслідок чого в приміщеннях панувала напівтемрява, а відсутність вентиляції робила повітря в них «спертим переповненим зловоніями». При цьому всі інтерновані – козаки, старшини (у т.ч. й генерали), жінки і діти розміщувались «всуміш, купою, без матраців, ковдр, на голих дошках, а в багатьох случаях так впрост на долівці.»*; *«Також у бараках були відсутні умивальники, відтак всім доводиться умиватись на відкритому просторі – на морозі та вітрі.»*¹⁷(жирний шрифт додано задля підкреслення тез, що суперечать вищезгаданим). Це свідчить про те, що з січня 1921 року (доповіді Шаповала) до лютого-березня 1921 року (наведені вище доповіді комісій та міністерств) в побуті Ланьцуту відбулися позитивні зміни, зокрема був знятий середній поверх нар, що звільнило більше простору, повітря та світла.¹⁸

Однак були напрямки, яких позитивні зміни не надто торкнулись. Для багатьох таборів була схожа проблема – санітарний стан вбиралень. Особливо погане становище цього питання зокрема було і у Ланьцуті. Подекуди туалети

¹⁶ УНР. Військове міністерство. До пана товариша міністра... – ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 12-19зв.

¹⁷ Срібняк І. Умови перебування та культурно-освітня діяльність інтернованих вояків... // Вісник Черкас. ун-ту. Серія Істор. науки. – 2017. – № 3. – С. 63–72.

¹⁸ УНР. Військове міністерство. До пана товариша міністра... – ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 12-19зв.

були облаштовані у вигляді канав із проперечними дошками, без поділу за статевою ознакою. Частини відмовлялись вичищати їх, тому навколо стояв великий сморід, що часто зумовлювало уникання відвідування туалетів вояками, які натомість справляли нужду десь посеред табору. Згодом наказом по групі було визначено формування робітничої команди, що мала би дбати зокрема і про вбиральні.

Матеріальне становище інтернованих почало погіршуватися ще під час переходу Збруча. Так, 22 грудня 1920 року начальник Кам'янецької пішої юнацької школи генерал-хорунжий М. Шаповал доповідає Голові Української військової ліквідаційної місії у Варшаві про значні порушення з польського боку, зокрема конфіскацію особистого майна: *«При переведенні ревізії жовніри накидувались на фіри цілими групами... хапали із фір валізи, пакунки, скрині, окремі речі, передали іншим.. продавали місцевим жидам, ховали в ями, сіно і т.и. Особливо було трагічне положення старшинських жінок, на очах котрих забирались їхня речі, стягалось просто в деяких випадках із плечей, не дивлячись ні на протести, ні на сльози»*.¹⁹ Під час роззброєння в козаків та юнаків школи могли забрати навіть шинелі, в старшинства забирали короткоствольну вогнепальну зброю попри попередній дозвіл її залишити. Також забирали коней, реманент та навіть продовольство. Так, тільки цукру було взято дві фіри.

Через це Юнацька школа лише прибувши до Ланьцуту, опинилась в доволі скрутному матеріальному положенні, що таборування могло хіба загострити. Начальник Школи скаржився на абсолютну відсутність коней, дров, продуктів харчування.

Проблему переходу Збруча та його впливу на матеріальне становище зокрема змалював карикатурист з псевдонімом «Каран-Даша» з табору у Каліші. (див. додаток №3)

¹⁹ Доповідь Начальника Кам'янецької пішої юнацької школи 22 грудня 1920 року, Ланьцут - ЦДАВО України. – Ф. 2372с.- Оп. 1.- Спр. 5.- Арк. 179-181

Вочевидь матеріальна скрута торкнулась і інші з'єднання табору у Ланьцуті. Так, не маючи достатньо меблів, реманенту, старшинство групи не мало можливості якісно облаштувати свій робочий простір – були відсутні столи, стільці. Робочими кімнатами слугували власне житлові бараки. Також відсутність телефону унеможлиблювала оперативний зв'язок із польською комендатурою, що розташовувалась за 1,5 кілометри від командування групи.

Речове забезпечення вояцтва теж залишало бажати кращого. З доповіді Ліквідаційної комісії²⁰ відомо, що одяг козаків та деяких старшин був брудний та неохайний, хоча й цілий. Шинелі часто були відсутні, а взуття нерідко потребувало ремонту або заміни. Підкреслити проблему речового забезпечення, зокрема взуття у таборах може карикатура згаданого вище автора «Каран -Даші» з табору у Каліші(див. додаток №4). Тут змальована ситуація, коли вояки, лежачи на нарах, вочевидь вночі під час відпочинку, тримають своє взуття прив'язаним до пальців ніг за шнурівки, *«щоб кому не прийшлося по нозі»²¹*.

З білизнами ситуація була ще гірша, адже вона швидко псувалась від прання та дезінфекцій. Так, Ліквідаційною комісією 27 березня 1921 року було оголошено про проведені заходи: «...зусиллями Ліквідаційної комісії та ДЗК придбана велика кількість білизни і розіслана по таборах... На кожен табір прийшлося майже по 1000 комплектів.»²²

Якість харчування в таборі нерідко ставала об'єктом скарг та дорікань. Механізм, за якого було організоване харчування працював таким чином: польською комендатурою видавались продукти, з яких інтерновані військові кухарі готували їжу. І. Срібняк у своїх працях описував ставлення до цього питання М. Шаповала, який зауважував, що продукти мали низьку якість, наприклад частина картоплі викидалась, бо була мерзла та гнила. Не вистачало

²⁰ Доповідь розташування українських частин... – ЦДАВО України. – Ф. 3267. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 5-14зв.

²¹ Додаток №4

²² Доповідь розташування українських частин... – ЦДАВО України. – Ф. 3267. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 5-14зв.

дров, що не дозволяло доварити їжу до належного стану. Описується, що страви були одноманітними, а вечеря узагалі повторювала сніданок. Також думка М. Шаповала І.Срібняком висвітлюється і в такій тезі : *«господарчі служби українських частин були цілковито усунені від можливості впливати на процес приготування їжі для інтернованих»*.²³

Якість продуктів, кількість дров дійсно залежали від наявних ресурсів, що надавалися польською стороною, тому можна зробити висновки, що кількості продуктів, що видавалися, не вистачало. Однак приготуванням їжі займалися безпосередньо українські кухарі, тому відповідальність за одноманітність страв та їхній смак все ж почасти лежала на плечах виконавців.

У доповіді²⁴ Української ліквідаційної комісії про розташування українських частин після переходу на польську територію від 27 березня 1921 року наводиться також звіт про таборове харчування, в якому автор посилається на рапорт дивізійного лікаря 5-ї Херсонської дивізії *«зазначено: «харчовий стан не краще і старшини одержують м'ясо майже кожен день, козаки 2-3 рази на тиждень. Крім м'яса одержуємо квасолю, хліб, маргарин, чай, каву, цукор. Коли той обід звариться, то получається бурда, котру свиня не буде їсти» (дослівно)»*. Далі комісія наголошує на зусиллях тих, хто готує їжу, кажучи про те, що можливість приготувати «здатний» обід існують. Також комісія зазначає, що кухні є в належному стані, забезпечені кухонним інвентарем.

На користь тез про нестачу продуктів М. Шаповал зауважував, що *«таке харчування, вічне недоїдання, хронічний голод певно багатьох з козаків примусив шукати по околициним селам роботи. А може й жебрати о хліб»*²⁵. В іншій своїй праці²⁶ І. Срібняк наводить ситуацію, коли старшини табору віддали поручникові

²³ Срібняк І. Умови перебування та культурно-освітня діяльність інтернованих вояків... // Вісник Черкас. ун-ту. Серія Істор. науки. – 2017. – № 3. – С. 63–72.

²⁴ Доповідь розташування українських частин... – ЦДАВО України. – Ф. 3267. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 5-14зв.

²⁵ Срібняк І. Умови перебування та культурно-освітня діяльність інтернованих вояків... // Вісник Черкас. ун-ту. Серія Істор. науки. – 2017. – № 3. – С. 63–72.

²⁶ Срібняк І. Енциклопедія полону: український Łańcut.

свої пайки цукру, аби той обміняв їх на хліб на місцевому базарі. На ринку поручника було заарештовано польською поліцією та відправлено до табору, а цукор – конфісковано.

2.2 Польсько-українські відносини в межах табору

Польсько-українські стосунки в межах Ланьцуту були доволі напруженими. Особливо вони загострилися під час короткострокового виконання обов’язків Начальника Групи М. Шаповалом в кінці січня 1921 року. Той, маючи запальну вдачу та нерідко різко обурюючись на наявні умови розміщення у таборі (можемо зауважити це вище), звів нанівець перспективи налагодження стосунків між дійсним українським командуванням та комендантом табору майором С. М. Пешковським. З цього часу останній почав особливо гостро допікати та шкодити таборовому добробуту українців. І. Срібняк описує ці кроки як особисту упередженість пана коменданта: *«ті обмеження для вояків-українців, до яких вдався у січні-лютому 1921 р. комендант табору майор С. М. Пешковський, свідчили про його крайню упередженість та виразну українофобію поза межею здорового глузду...[він] належав до категорії прикрих винятків – людей низького ґатунку, які вважали своїм «обов’язком» шкодити українцям, максимально ускладнюючи обставини їх існування в таборі»*.²⁷

Низку випадків, що яскраво демонстрували упередженість коменданта, а отже і всього польського контингенту табору, можемо знайти в архівних документах. Так, 27 лютого 1921 року командиром учбового куреня польової жандармерії було написано рапорт зі скаргою на прикрий інцидент польського нахабства. Невідомі озброєні польські жовніри напали на таборового кухаря та насильно відібрали у нього пасок. Командир куреня також додатково висловив своє збентеження щодо тенденцій українсько- польських стосунків в межах табору: *«...останні дні поводження польських жовнірів, навіть коли вони не в*

²⁷ Там само.

службі, неможливо-нахабне і дерзке, наприклад: у перший день наказу про зняття відзнак польські жовніри говорили жандармам: «Учора ви були інтерновані, а сьогодні єнци (полонені – авт.)» та «У нас вистачить для вас набоїв».²⁸ На жаль, навіть на такі обурливі випадки годі було й чекати вибачень чи бодай якої-небудь реакції від польського командування.

Також польська комендатура пасивно намагалась дискредитувати українське командування. Ці намагання були в непрямому ігноруванні звань українського старшинства, структури війська загалом.

1 березня 1921 року Начальник Тилу Армії УНР полковник Білецький написав рапорт²⁹ про чергову образу від польської сторони. Перепустка, яку він отримав, містила лише визначення «інтернований Білецький», замість коректного «полковник Білецький». В умовах напружених стосунків таке ніби «невинне» ігнорування високого звання старшини сприймалося як прояв зневаги та зверхності.

Відповідальні особи у бараках стали назначатися безпосередньо поляками, через назначених осіб переказувалися накази комендатури, повністю ігнорувались усталений порядок та функція командування групи. Це стосувалося і речового забезпечення: відомо про випадки, коли запити щодо забезпечення вояцтва, які доходили до комендатури напряду, оминаючи статутну ієрархію, швидко задовольнялись. Натомість «правильні» збірні запити, що приходили від командування групи – ігнорувалися. Польський шпиталь самотійно приймав рішення про звільнення військовослужбовців за станом здоров'я, не повідомляючи про це медичну службу Армії УНР. Всі ці дії мали на меті позбавити українське командування авторитету, повністю усунувши його представників від виконання обов'язків.

²⁸ Рапорт Командира Учебного куреня польової жандармерії відділ муштровий від 27 лютого 1921 року м. Ланцут. ЦДАВО України. – Ф. 2439.- Оп. 1.- Спр. 27.- Арк. 140-140зв.

²⁹ Рапорт Начальника Тилу Армії УНР від 1 березня 1921 року м. Ланцут. ЦДАВО України. – Ф. 2439.- Оп. 1.- Спр. 27.- Арк. 151

Українське козацтво та старшинство, не дивно, часто саботувало такі спроби розвалити структуру та ієрархію війська, відмовляючись виконувати накази (як от наказ про заборону виходити за межі табору), чи брати на себе командування під протекторатом поляків в обхід дійсної організації війська. В такому випадку польська комендатура йшла простим та безпрограшним шляхом: ігнорувала потреби інтернованих та обмежувала забезпечення, що відчутно впливало на побут та якість життя таборян.

До крайньої міри загострені стосунки із комендатурою табору таки призвели до зміни Начальника Групи у Ланьцуті. 11 березня 1921 року ним став генерал Н. Никонів. Це дещо знизило градус протистояння та значно зменшило вагу його особистісної складової, однак просвітлення з боку майора С. М. Пешковського та кардинальних змін у його ставленні до інтернованих, вочевидь, не відбулось.

2.3 Моральний стан вояцтва, його вплив на дисципліну

Свіжі у спогадах воєнні поразки, матеріальна скрута, вимушене перебування в обмеженні та нахабне ставлення польських союзників безумовно відобразилися на емоційному стані інтернованої Армії УНР. Неосвічена частина української спільноти, будучи під впливом суцільної деморалізації, пристала на вкрай деструктивний спосіб життя. Йдеться про пияцтво, розпусту та загалом негідну поведінку окремих осіб, що демонструвалась усім табор'янам, подекуди «заражаючи» і їх.

Начальник контррозвідувального відділу тилу Армії УНР у своєму рапорті, характеризуючи це явище говорить про сплановану «мафіозну» діяльність окремих старшин, що методично займаються розкладанням українського війська та підривом його авторитету: *«це гниль фізична і моральна, котра підшившись під українську фірму, провадить тихцем свою деструктивну роботу, щоб нас*

*осмішити, дискредитувати, підірвати наш авторитет, як між нами самими, так і перед світом».*³⁰

Автор рапорту описує намагання вищезгаданих старшин «споювати» слабших морально, «підсаджувати» їх на гачок азартних ігор на гроші. Також йдеться про п'яні хуліганства, що відбувались в спільних бараках на очах у інших інтернованих, зокрема, їхніх дітей. Діячі таких прикрих випадків переважно були носіями низького рівня національної свідомості, не соромлячись поносити символи української державності: *«Знову п'яний старшина сотник Кирильчук – повертається п'яний до бараку. Починає сваритися з товаришами і коли серед послідньої російської лайки питає його старшина: «Кто ти?», він відповідає: «Я – УНР ».*³¹

Пияцтво набуло значних масштабів як в самому таборі так і за його межами. І.Срібняк, цитуючи О. Пилькевича, зауважує: *«Зовсім ганебним було й те, що траплялись випадки, «коли де які старшини з'являлись в місті в нетверезому стані, викликаючи своїм виглядом і поведінкою справедливі нарікання козаків і глузування з боку місцевого населення»*³². Змалювати описане може карикатура згаданого вище автора «Каран- Даші» із табору у Каліші (див. додаток №5). Вщерть п'яний військовослужбовець, ледь тримаючись на ногах, спирається на стовп, тільки повернувшись із міста. Вочевидь, проблема пияцтва була поширеною і серед інших таборів.

У Ланьцуті не надто розвинулась структура старшинських громад для контролю таких злочинних проявів офіцерської ланки. Натомість цю функцію в таборі перебрала на себе преса. Так, часопис «Наша зоря» висвітлював та прямо засуджував такі випадки пиятики, хуліганства та іншої шкідницької поведінки, ставши при цьому інструментом політичного впливу в таборі.

³⁰ Рапорт Начальника контррозвідного відділу тилу Д. Армії від 22 січня 1921 року м. Ланцут. ЦДАВО України. – Ф. 1113.- Оп. 2.- Спр. 252.- Арк. 26-28зв.

³¹ Там само.

³² Срібняк І. «...Піти на зустріч всім покаліченим...». – с. 81-87.

Так, інтерновані тікали від тих обставин, в яких вони опинились. Кожен тікав в доступному для себе напрямку, що залежав від рівня освіченості, гідності та цінностей. Зокрема частина старшин та козаків заснували так звану «Запорізьку Січ» - за межами табору на березі річки Віслоку вони викопали землянку, облаштували стоянку і *«почали жити новим життям»*³³ (див. додаток №6). По кілька днів інтерновані не вертались до «великого табору», ловили рибу, обмінювали її на інший харч у місті. Дійшло навіть до вибору отамана та налагодження дисципліни в міні-таборі. Закінчилась історія тим, що їх було помічено в місті : *«...старшини та козаки... цілими купами взявшись за руки або в п'яному вигляді ходять по місту і не дають змоги пройти цивільним особам...»*³⁴, і про них дізналась польська комендатура. Так, «Запорізьку Січ» було зруйновано, а порушників повернули до «великого табору», попередньо конфіскававши продовольство.

Окрім таких проявів деструктивна поведінка частини старшинства сягала і прямого невиконання наказів Начальника Групи: *«Злісне невиконання наказів начальника групи інтернованих, генерала армії УНР свідчила про цілковиту безкарність та вкрай низькі морально-ділові кондиції частини українського старшинства.»*³⁵ Відомо також про прецедент грубого з'ясування стосунків між старшинами на культурному заході від «Союзу українок». Внаслідок сутички захід довелось скасувати, а присутній на ньому Начальник Групи О. Пилькевич не зміг завадити нахабству, адже беззаперечного авторитету серед старшинства не мав.

Вочевидь така поведінка ще більше погіршувала емоційний стан тих, хто мав стійкіші національні та моральні цінності і був вимушений спостерігати за розкладанням побратимів, а в їхньому числі і старшого офіцерства.

³³ Додаток №6

³⁴ Рапорт коменданта табору ч.3 інтернованих військ УНР 22 травня 1921 року, м. Ланцут. ЦДАВО України. – Ф. 2439.- Оп. 1.- Спр. 24.- Арк. 245.

³⁵ Срібняк І. «...Піти на зустріч всім покаліченим...». – с. 81-87.

Українське командування усвідомлювало проблему та доклалося до налагодження дисципліни в таборі. Такі спроби здійснювалися ще генерал-хорунжим О. Пилькевичем. Він видавав накази, що регулювали правильне та охайне носіння форми, знаків розпізнавання. Наголошував, що в умовах інтернування структура підпорядкувань залишається незмінною, а отже вимагає беззаперечного виконання наказів командирів та начальників. Також за ініціативи О. Пилькевича призначалися «пляц-ад'ютанти», завданнями яких було чергування у таборі, виявлення порушників порядку, перевірка їхніх документів та за потреби- арешт. Щодо п'яниць Начальник Групи був налаштований діяти рішуче: він наказував повідомляти про випадки пияцтва, зі свого боку обіцяючи вживати жорстких заходів – зокрема висилати порушників в інші табори.

Такі заходи не мали кардинального успіху, зокрема через відсутність порозуміння із поляками. З приходом генерала Н. Никоніва на головну посаду групи, українське військо отримало шанс вдруге налагодити стосунки із польською комендатурою, зміцнити дисципліну та як наслідок підвищити якість життя таборян. І. Срібняк вказує, що позитивні зрушення в цьому напрямку відбулись: «...Н.Никонів повідомляв, що йому вдалось встановити нормальні ділові стосунки з «довудцем» табору «в інтересах поліпшення стану інтернованих[...] в матеріальному та моральному відношенні, не порушаючи авторитету українського старшинства...»³⁶. Це дозволило покращити умови перебування в таборі, збільшити кількість перепусток на вільний вихід з табору, покращити харчування та завершити облаштування театру.

В якості наступних заходів щодо зміцнення дисципліни за ініціативи Н. Никоніва з червня 1921 року щодня виділялось 30 вояків для чергування та забезпечення порядку в таборі. Вхід та вихід до та з табору відбувався лише за перепустками.

³⁶ Срібняк І. Енциклопедія полону: український Łańcut.

Через зростання кількості тих, хто самовільно залишав розташування, Н. Никонів запустив процес організації лекцій для таборян на тему дезертирства, активізував роботу контррозвідки та жандармерії УНР з метою викриття змов та підпільних спілок.

Як вже було зазначено вище, польська комендатура не стала враз прихильною до інтернованих навіть зі зміною Начальника. Частину звернень до коменданта Н. Никонів мусив робити у формі ультиматума про складання ним обов'язків. Не всі запити були задовільнені, майор С. М. Пешковський нерідко був непослідовним у своїх рішеннях, що все ще впливало на довіру козацтва до українського старшинства.

Водночас зусиллями начальників групи та завдяки налагодженню дисципліни вдалося зміцнити внутрішню структуру українського війська, не допустити його дезорганізації та запобігти остаточному моральному занепаду.

2.4 Культурно-освітня діяльність, організація дозвілля

Мистецько-просвітницька діяльність була одним із життєдайних елементів, що надавав сенсу стражданням інтернованих на чужині та рятував від морального занепаду. Для організації культурно-освітньої діяльності в таборі ще у січні 1921 року було створено однойменну комісію, що була покликана координувати роботу культурно-освітніх відділів табору.

В таборі функціонувало кілька різних секцій за напрямками: педагогічна, редакційна, музично-хорова, художня, театральна та економічна. Остання розвинулась найперше, її силами було відкрито крамницю в таборі, прибуток з якої підтримував діяльність інших секцій, дозволив покращити їхнє матеріальне забезпечення, були закуплені столи, стільці, дошки, а також було облаштовано таборову бібліотеку. На ці кошти також вдалося відкрити швецьку майстерню, що обслуговувала увесь табір.

Активною була діяльність педагогічної секції. Відкривались школи для неписьменних та малописьменних. Вчителями були найчастіше старшини, що

мали відповідних фах. Також педагогічна секція організовувала різні гуртки та курси за інтересами. Активну участь в організації освітнього процесу брав перший Начальник Групи інтернованих генерал-хорунжий О. Пилькевич: він очолював комісію, що займалась облаштуванням та відкриттям шкіл, а також одній зі них подарував бібліотеку із власних книг. У травні 1921 року були розпочаті заняття в новоствореній таборовій гімназії, що діяла за програмою Міністерства народної освіти УНР - концепцією Єдиної національної державної школи.

Немала увага також приділялась військово-фаховому навчанню. Однак через відсутність (до липня 1921 р.) організованої загальнотаборової ініціативи, таке навчання проводилось окремо на базах військових з'єднань у Ланьцуті. Створювалися старшинські курси, козаків навчали статутам, залучали до муштрових занять. Проводилися виклади таких дисциплін як військова статистика, стрілецька справа, історія та географія. Через те, що зусилля не таборових частин не були об'єднані, заняття проводилися не системно та не мали надто великої ефективності.

Театральною секцією було обладнано приміщення для виступів, що дозволяло розмістити 119 глядачів. В таборі функціонувало два драматичні осередки, заснований театр отримав ім'я Т. Шевченка. Навесні 1921 року між трупамі та культурно-освітнім відділом виник конфлікт. Останній мав на меті перебрати на себе фінансовий бік діяльності театру. (вартість квитка для таборян становила 25 м.п.). Розбіжності стосувалися підходів: актори погоджувалися виступати безоплатно, але в такому разі наполягали на безкоштовному вході для глядачів. Натомість представники культурно-освітнього відділу пропонували підвищити ціну квитків, аби спрямовувати зібрані кошти на покриття організаційних витрат.

Зрештою, було знайдено компроміс: визначено частку прибутку від кожної вистави (7%), яка мала спрямовуватися на потреби відділу. Після врегулювання суперечностей театральна діяльність у таборі продовжилася.

Попри такі прикрі ситуації театральний напрямок в Ланьцуті був одним із найбільш розвинених серед інших таборів для інтернованих у Польщі. Реєстр вистав табору,³⁷ який наводять у своїй праці І. Срібняк та М. Палієнко, свідчить про те, що театральні вистави у таборі відбувалися чи не щодня.

Окрім театральних вистав, відбувалися хорові виступи. Хор, заснований сотником Д. Котком, налічував 60 осіб та гастролював не лише в таборі, а й за його межами.

Редакційна секція, залучивши кошти Міністерства преси та пропаганди на облаштування друкарні, мала можливість видавати періодичні видання. Зокрема, у Ланьцуті було засновано редакцію тижневика «Наша Зоря», також видавалися інші часописи: «Будяк», «Промінь». Таборова преса в якості своєї мети декларувала об'єднання недеморалізованого вояцтва, висвітлення та засудження злочинної поведінки.

Неабияку підтримку культурно-освітньому напрямку надавали і громадські організації, що створювали осередки в таборі. Вже на початку 1921 року в таборі Ланьцут заснувався осередок організації «Союз українок». Його головою стала Серафіма Пилькевич. Осередок влаштовував різноманітні культурно-мистецькі заходи, вечірки, балі, вистави, маючи на меті підняти моральний стан інтернованих. Окремими напрямками організації були розвиток та національне просвітництво жіноцтва табору, а також гуманітарна, освітня допомога дітям, зокрема сиротам. «Союз українок» разом із місцевою філією Українського Червоного Хреста відкрили школу грамоти і дитячий садок, для сиріт – бурсу.

В березні 1921 р. організація «Союз українок» стала співзасновницею гуртку «Спілка захисту рідної мови», що налічував 250 осіб. В гуртку регулярно проводились виклади на різноманітні теми: українська мова, культура, історія та

³⁷ Срібняк І., Палієнко М. «ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕАТРУ В ТАБОРАХ ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ АРМІЇ УНР У ПОЛЬЩІ, 1921 р.». //Науковий вісник – Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого, випуск 29/ 2021р.

ін. Національно-просвітницьке виховання було дуже на часі, адже далеко не всі інтерновані поділяли цінність відновлення Української державності, що впливало на загальний моральний стан. Так, І. Срібняк підкріплює свою думку про значення таких заходів цитатою із таборового періодичного видання «Промінь»: *«Заснування Спілки було тим більш важливим, що дехто з відряджених у цей час для відвідування курсів українознавства старшин 5-ої Херсонської стрілецької дивізії був цим «страшенно обурений», намагаючись «з пеною на устах[...] доказать, що не имеют права насиловать» і що «нет надобности сейчас учиться этой мове».*³⁸

Громадські організації допомогли розвинутися також художньому напрямку в межах табору. Так, виникла «спілка художників», підтримку якій активно надавала організація YMCA (Young Men's Christian Association). На базі спілки було створено художню студію.

Взаємодія із зовнішніми благодійними товариствами також була частиною життя ініціативних таборян у Ланьцуті. Окрім підтримки освітніх та мистецьких ініціатив YMCA великою мірою спричинилася до організації гуманітарної матеріальної допомоги таборянам. Почасти від спілки надходили продовольчі набори та одяг.

Вагоме значення для освіти у Ланьцуті мало відкриття в таборі Українського Народового Університету (далі – УНУ) 9 червня 1921 року. Структурно УНУ складався із кількох факультетів: економічного, історико-філологічного, математично-природничого. Від заснування закладу було зараховано на навчання 523 особи. Навчатися мали змогу лише місцеві таборяни попри попередні очікування українського командування залучити інтернованих інших таборів – польська комендатура внесла обмеження щодо пересування у таборі.

Менше ніж через місяць після заснування університету, 6 липня 1921 року, відкривається і військовий факультет. Ініціатива знайшла підтримку у Головного

³⁸ Срібняк І. Енциклопедія полону: український Łańcut.

Отамана Військ УНР С. Петлюри та Начальника Генерального штабу Армії УНР генерал-хорунжого В. Сальського, і вони надали необхідні матеріальні засоби для запуску роботи факультету. Попри наявні труднощі факультет набрав 62 особи та розпочав свою роботу.

В кінці серпня 1921 року табір переміщується із Ланьцута до Стшалкова, що розташоване значно далі від Тарнова (відстань - 500 км) та інших екзильних осередків української культури та освіти. Це зумовлює неможливість лекторів продовжувати викладання в УНУ та фактично завершує існування університету.

Попри нетривалий час існування УНУ сприяв підвищенню цінності вищої освіти та розвитку Студентської громади в таборі, частина з яких мала на меті продовжити власний освітній шлях в польських університетах.

Намагаючись налагодити і релігійний контекст життя таборян, перший Начальник Групи О. Пилькевич просив у польської комендатури виділити приміщення для здійснення таборових богослужінь, натомість прохання було проігноровано. Водночас самі таборяни не проявляли великого прагнення задовільняти свої духовні потреби, тому релігійна складова більшою мірою трималась на ідейних та відданих справі людях. Так, дивізійним священиком 5-ї Херсонської стрілецької дивізії Михайлом Раїнським взимку³⁹ (відповідно до інших відомостей – на весні⁴⁰) 1921 року щонеділі та щосуботи проводилися богослужіння у місці, зовсім для цього не пристосованому – таборовому театрі. Театр чи не щодня використовували за прямим призначенням, тому після кожного богослужіння доводилось знімати всі ікони та інші атрибути, звільняючи приміщення для власне театру.

Від початку інтернування у Ланьцуті спортивна складова була представлена лише зусиллями декого зі старшинства, які могли збирати навколо себе інших вояків та залучати їх до спільної діяльності. Це не було оформлено в таборову систему. З весни 1921 року ситуація покращилась – таборова філія

³⁹ Там само.

⁴⁰ Срібняк І. Умови перебування та культурно-освітня діяльність інтернованих вояків... // Вісник Черкас. ун-ту. Серія Істор. науки. – 2017. – № 3. – С. 63–72.

згадуваної УМСА надала фінансову підтримку для розвитку спорту у Ланьцуті. Немалою мірою завдяки цьому в травні 1921 було проведено футбольну гру із представниками польської молодіжної організації, забезпечено спортсменів формою та засновано «спортивний союз».

Цього ж місяця в Ланьцуті було проведено шаховий турнір, в якому взяло участь 8 учасників.

2.5 Проміжні висновки

Розмістити частину інтернованого вояцтва у Ланьцуті було доволі очевидним та обґрунтованим рішенням українського командування у кінці 1920 року.

Табір розташовувався у зручному місці та мав задовільні побутові умови. Ключовими викликами для інтернованих були нестача продовольства, захворювання, моральний занепад, непорозуміння із польською комендатурою та невизначеність майбутнього. Проте активна культурно-освітня діяльність та громадська ініціатива таборян відігравали важливу роль у підтримці бойового духу та запобіганню морального занепаду. Особливо успішно були розвинені таборовий театр, хор та видавнича діяльність. Відкриття Українського народного університету в таборі для інтернованих стало унікальною подією та мало значення не лише для вояків, а й для репутаційних дивідендів УНР в екзилі.

Після ліквідації табору у серпні 1921 року вояцтво було переміщено до Стшалкова, звідки за рік, у серпні 1922 року – до Щипіорно та Каліша, де вони перебували до завершення інтернування у 1924 році.

РОЗДІЛ 3

ПОБУТ ТА ПОВСЯКДЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ВОЯЦТВА В АЛЕКСАНДРОВІ-КУЯВСЬКОМУ (1920-1921 РР.)

3.1 Характеристика умов розташування українського вояцтва в Александрові-Куявському

Табір в Александрові-Куявському також був серед перших, визначених для інтернування українського війська. Так, 5 грудня 1920 року розпочалось заселення табору наддніпрянським військом, в складі якого були 4 Київська та 6 Січова Стрілецька дивізії, Охорона Головного Отамана, Могилевська кордонна бригада та інші з'єднання. Протягом всього існування табору саме перші дві частини найбільше доклалися до його розвитку (вочевидь зокрема через найбільшу чисельність та тривалість перебування).

Особливості обозу в Александрові зокрема стосувалися його розташування. Так, табір не був ізольованим від міста, що відобразилось на внутрішньому побуті, дозвіллі та проблемах інтернованих. Водночас від Тарнова – урядового центру УНР в екзилі – Александрів розташовувався доволі далеко, за 400 км. Вочевидь це зумовлювало складнішу взаємодію між ними.

Внутрішня адміністративна структура табору була класичною. Польську комендатуру – найвищий орган управління в таборі – очолював майор Альфред Їгель. Начальником Групи – тобто очільником табору від української армії – було визначено командира 6 Січової Стрілецької Дивізії генерал-хорунжого Марка Безручка (див. додаток №7). У травні 1921 року М. Безручка підвищили, однак навіть будучи у Генштабі, він проявляв небайдужість, опікуючись справами Александрова. Пізніше посаду начальника групи обійняв генерал-хорунжий Петро Ліпко.

Доволі швидко після переїзду у табір було ініційовано створення штабу Групи – нештатної тимчасової командної структури, що була покликана

займатися організаційними питаннями Групи. Так, враховуючи що внутрішня тактична організація з'єднань залишалася без змін та містила в собі поділ на чоти, курені, полки та ін., у випадку розташування кількох незалежних частин за одним «дротом» бракувало загального організаційного органу, роль якого відігравав штаб Групи, створений вже 10 грудня 1920 року. Обов'язки начальника штабу Групи виконував тоді ще полковник Всеволод Змієнко. (див. додаток №8).

Говорячи про початок функціонування табору, С. Наріжний наводить ⁴¹майже п'ятитисячну кількість переміщених таборян. Вочевидь досить оперативно відбувалось коригування розміщення військ шляхом їхнього переміщення між іншими таборами. Так, станом на 20 січня 1921 року кількість таборян становила 3399 осіб та в найближчому майбутньому мала скоротитись до 3208 осіб. В будь-якому випадку максимально зазначена місткість табору становила 3000 осіб, що свідчить про факт значного перенаселення обозу (див. додаток №9)

Переїзд до табору був складним та тривав близько 10 діб у неопалювальних вагонах, так що частина таборян ще не доїхавши до місця призначення підхопила простудні чи інші захворювання. На жаль, приїзд до табору не став полегшенням щодо комфорту та зручності – адже територія була зовсім не готова до заселення, особливо, якщо зважити на холодну пору року. Виснажені та знесилені вояки, прибувши, були вимушені й надалі випробовувати власну витривалість.

Українську армію зустрів обмежений колючим дротом простір (див. додаток №10), що складався із кількох дерев'яних бараків. Перші кілька днів були особливо складними: нерідко в бараках були відсутні нари, вікна, двері, пічки. Так, опалення подекуди було відсутнє повністю, що призвело до жахливого прецеденту – один із козаків замерз вночі насмерть. І. Срібняк також зауважує⁴² на особливо прикрому харчуванні вояків на самому початку після

⁴¹ Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. – Прага, 1942.

⁴² Срібняк, Ігор Володимирович. Енциклопедія полону: український Aleksandrów

заселення – видавалися мізерні кількості хліба та водянистого варива. Козаки проживали окремо від старшин, однак якісно умови майже не відрізнялися.

Водночас завдяки вжитим заходам управлінням Групи, зокрема вищезгаданій структурній реорганізації, а також за допомоги польської сторони найближчим часом побутові справи налагодились. Так, в першу чергу було регламентовано низку питань: призначено комендантів до кожного бараку, що стежили за чистотою та обліком вояцтва у них; визначено систему щоденних нарядів на приготування їжі, патрулювання міста та несення варті в таборі. Окрім цього підписаними наказами регламентувались заборони утримання особистої зброї, виходу за межі табору зі знаками розрізнення, ведення приватної торгівлі (про альтернативи – далі). Також проводилась низка технічних робіт, що стосувались безпосереднього облаштування бараків та території загалом.

Після зусиль української армії побутові умови значно покращились. 13 лютого 1921 року було створено доповідь⁴³ про стан справ у таборах для інтернованих від імені Санітарної управи УНР, силами якої перед тим було відряджено відповідних людей до таборів з метою проведення дослідження та фіксації відомостей щодо розміщення вояків. Так, згідно із доповіддю система харчування була налагоджена за класичною схемою: українська сторона отримувала необхідні продукти від польської відповідно до норм видачі та готувала, використовуючи свої спроможності. В якості кухарів та помічників виступали чергові козаки, штатні польові кухні використовувались в якості засобів. Доповідач зазначав невідповідність отримань харчів наявним нормам, однак в приклад наводив лише нестачу цигарок. Козаки, старшини та жінки табору харчувалися за різними нормами, тому у вищезгаданому документі зазначалося про прагнення покращити козацьке харчування, водночас позитивно оцінювалось старшинське, що передбачало щоденний обід з двох страв та вечерю із однієї. Особливе схвалення отримав хліб, що власноруч випікався у

⁴³ УНР. Військове міністерство. До пана товариша міністра... – ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 12-19зв.

приватній александрівській пекарні за межами табору. Варто також зазначити, що пізніше, у червні 1921 року фіксуються регулярні нестачі (або й повна відсутність) картоплі або інших харчів серед виданих, що було зумовлено відсутністю продукту у постачальника. Це створювало певні незручності під час приготування та вочевидь впливало на якість харчування таборян, однак системних скарг на продовольче забезпечення не фіксувалось.

У доповіді йдеться про покращення в облаштуванні бараків. Частина з них досі перебувала в стані ремонту: лагодилися дах, стеля, будувалися нари, водночас бараки описувалися як «*досить добрі і чисті*»⁴⁴. В бараках проживали майже усі таборяни: окремо козаки, старшини, жінки та діти. Виняток становили ті старшини, що мали певні обмеження у зв'язку зі здоров'ям та сімейні старшини, що перебували в інтернуванні разом із родинами – у таких випадках існувала можливість жити у місті, попередньо повідомивши про адресу розташування польській таборовій комендатурі. Попри це такою можливістю скористалось не більше 200 осіб, що зокрема було пов'язано із неможливістю старшин дозволити собі матеріальні витрати на оренду житла. Таким чином, проблема високого скупчення таборян (тут йдеться про 3300 осіб на табір) була актуальною і надалі.

Відзначалася наявність лазні, дезінфекційної камери, голярні та пральні, хоча остання характеризувалася як недостатня для забезпечення потреб необхідної кількості таборян. Хороші вентиляція, електропостачання, якість води. Норми вугілля (15 кг на добу) в холодну пору могло не вистачати для якісного опалення, а система водопостачання почасти виходила із ладу.

Іще через півтори місяці, 27 березня 1921 року, у Доповіді про Розташування українських частин Української військової ліквідаційної комісії⁴⁵ табір в Александрові описувався доволі облаштованим з точки зору систем гігієнічного спрямування. Зокрема, на відміну від попередніх зауваг, тут

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Доповідь розташування українських частин... – ЦДАВО України. – Ф. 3267. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 5-14зв.

фіксувалося, що *«пральня добре влаштована, великої ємності (одночасно можуть прати до 40 чел.)»* Також існували пральні машинки, які натомість не використовувалися через брак технологічних вмінь таборян. В контексті щільності розміщення тепер йшлося про 2986 таборян, знову наголошувалося на відсутності достатнього простору.

У зв'язку із різними джерелами вищезгаданих доповідей важко сказати, чи свідчить їхня відмінність про розвиток та позитивні стрімкі зміни в побуті таборян, чи все ж таки радше про суб'єктивність сприйняття однієї реальності різними доповідачами. В будь-якому випадку харчування та побутові умови у таборі після його облаштування можна оцінити достатньо задовільно.

3.2 Санітарний стан та медичне забезпечення

Однією із головних проблем табору було дотримання чистоти на його території, в бараках. В першу чергу в якості причини І. Срібняк⁴⁶ наводить факт низького рівня дисципліни та морального стану таборян. Так, вояцтво, що усвідомлювало тимчасовість перебування в таборі, не знаходило мотивації регулярно підтримувати чистоту в ньому. Проблема поширювалась не лише на козацькі, а й на старшинські бараки, а також на спільні простори – зокрема туалети.

Вимога прибирання неодноразово повторювалась в наказах українського таборового командування, що свідчить про системне її ігнорування з боку таборян. Виконання таких наказів часто мали хаотичний та точковий характер, що провокувало постійні спроби командування зробити процес більш системним – призначались відповідальні за чистоту особи, впроваджувались регулярні санітарні перевірки. Питання набуло настільки серйозного характеру, що передбачало рівень контролю командирів дивізій. Наказом Генерал-хорунжого

⁴⁶ Срібняк І. В. Санітарно-епідеміологічний стан табору інтернованих вояків-українців... // ScienceRise. – 2018. – № 7 (48). – С. 15–18.

М. Безручка від 8 липня 1921 року оголошено дводобовий арешт комендантів обох дивізій (йдеться про 4 та 6) «за бруд у таборі і неретельне прибирання».⁴⁷

З тексту вищезгаданого наказу помітно, що одна із мотивацій налагодження чистоти в таборі полягає у бажанні М. Безручка зберегти автономність табору та уникнути воякам покарання вже від польської комендатури. І хоча остання попри це проявлялась доволі пасивно відносно вирішення проблеми, були зафіксовані спроби контролю за чистотою з боку польських шпиталів. 21 січня 1921 року полковником Змієнком було підписано наказ⁴⁸, що посилався на вимоги польського таборового лікаря створити у кожній частині робочу групу у кількості 10 осіб для щоденного чищення туалетів та заливання їх вапном. «Тема туалетів» не востаннє зустрічалась в офіційній документації табору. Так, 1 червня 1921 року командир одного з підрозділів 4-ої Київської дивізії пише рапорт⁴⁹ до комдива з проханням клопотати перед вищим командуванням про зміщення часу очищення туалетів на ранок або вечір, замість усталеного обіднього періоду. Аргументація дописувача полягає у тому, що прибирання у найбільш спекотний час може призводити до поширення захворювань дизентерією. Таким чином, питання дотримання чистоти було доволі критичним, що викликало відповідне серйозне ставлення в українського таборового керівництва.

Вочевидь антисанітарія справді була одним із чинників хвороб і епідемій в таборі. Через це старший дивізійний лікар сотник Костянтин Морозовський займався просвітництвом, розповідаючи таборянам про хвороби, до яких може призвести недотримання чистоти, зініціював прибирання на кухнях тричі на день.

⁴⁷ Наказ Групі інтернованих військ УНР у таборі ч.6. ЦДАВО України, ф. 2439, оп.1, спр. 34, арк. 109. // Армія за дротами. – С. 93.

⁴⁸ Начальник Групи, Генштабу. Розпорядження. ЦДАВО України, ф. 2373, оп.1, спр. 8, арк. 102. // Армія за дротами. – С. 38.

⁴⁹ Командир 10-ї пішої стрілецької бригади: рапорт командир 4-ї Київської дивізії. ЦДАВО України, ф. 2439, оп.1, спр. 45, арк. 86. // Армія за дротами. – С. 85.

Після відкриття 12 грудня 1920 року амбулаторного пункту в Александрові, що був покликаний обслуговувати усіх таборян, вищезгаданого Морозовського було призначено старшим таборовим лікарем. Окрім нього шпиталь обслуговували два лікарі, чотири лікарські помічники та три сотенні фельдшери - зі складу українського війська. Також було створено медичну комісію, що проводила огляд пацієнтів «*на право одержання допомоги*»⁵⁰(див. додаток №11). Після її затвердження таборяни могли лікуватися в шпиталі.

Амбулаторний пункт відкрився на базі польського таборового шпиталю, окремих українських медичних закладів в Александрові не було. Почасти відкриття пункту завдячує матеріальним медичним збереженням 6 дивізії, зокрема лікам, що дозволили запустити роботу установи. Надалі медикаменти надавались польським шпиталем, так само у польських колег позичались медичні інструменти та обладнання. Автономні матеріальні спроможності амбулаторії були вкрай обмежені, що вимагало розумного управління роботою установи. Незважаючи на труднощі, станом на 13 лютого 1921 року щоденний прийом амбулаторії сягав близько 100-140 осіб.

З 29 грудня 1920 року по 13 лютого 1921 року було зафіксовано 34 випадки тифу. Коли у січні 1921 трапився черговий випадок, було вжито низку заходів та введено 21-денний карантин. Вийшов наказ пройти санітарну обробку тіла усім таборянам, отримати чисту білизну, дезінфікувати приміщення. Під час дії карантину мешканцям закритого бараку заборонялось виходити за його межі, їжу їм підносили до створеної умовної лінії біля бараку. В доповідній записці серед причин спалахів епідемії окрім антисанітарії Морозовський називав також щільне скупчення особового складу в бараках, нестачу одягу (як наслідок неможливість випрати брудний) та його прикрий стан.

Польська комендатура та українське командування вживало заходів щодо вирішення проблеми із епідеміями. Зокрема були взяті на контроль відвідування лазні таборянами а також дезінфекція одягу та приміщень. Окрім цього в таборі

⁵⁰ Додаток №11

проводилась масова вакцинація проти холери, віспи, грипу та черевного тифу. Подекуди командування табору стикалось із небажанням та намаганнями уникнути щеплення серед таборян, тому цей процес містив обов'язковість, про це йшлося і в наказах. Так, завдяки зусиллям польського та українського таборового керівництва до травня 1921 випадки епідемій були мінімізовані.

Місткість шпиталю на початку його роботи – 84 ліжка. Уже у доповіді представника Санітарної управи УНР від 13 лютого 1921 року ⁵¹йдеться про намір його розширення до 200 ліжок, адже існувала проблема нестачі місця, і частину пацієнтів лікарі були вимушені відправляти до польського шпиталю поза межами табору (у Влацлавськ). Вочевидь бажане збільшення місткості амбулаторії передбачало потребу додаткового забезпечення білизною, рушниками, ковдрами, а також ліжками й іншими меблями. Частину матеріальних запитів закривали внутрішні таборові внески (зокрема йдеться про пожертви від 6 дивізії та таборового кооперативу), іншу ж – зовнішні благодійні організації.

Коли таборовий шпиталь розширився, він став займати 4 бараки, в яких розміщувались палати, аптека, ванна, казарма для санітарів та інші адміністративні кімнати. За півроку роботи амбулаторії її пацієнтами стало 930 таборян.

Український медичний досвід Александрова можна охарактеризувати як доволі успішний. Завдяки щирій роботі К. Морозовського, іншого персоналу, польському та благодійному фінансуванню, а також загальній таборовій політиці смертність внаслідок хвороб була майже відсутня, а лікування для пацієнтів завершувалось поверненням до звичного життя.

Серед благодійних організацій, що найбільше підтримували табір, зокрема розвиток медичного напрямку, можна виокремити Український Червоний Хрест та Британський комітет помочі у Польщі. Так, під час розширення амбулаторії ці

⁵¹ УНР. Військове міністерство. До пана товариша міністра... – ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 12-19зв.

організації надали разом 400 комплектів білизни, що стало цінним внеском. Також Британський комітет помочі регулярно забезпечував шпиталь милом.

Безумовно комунікація із зовнішніми товариствами була важливим елементом політики українського проводу, водночас налагодження ефективної взаємодії табору із вищезгаданими організаціями більшою мірою відбулося завдяки хисту та зусиллям таборової лікарки Христини Скачківської-Сушко. Так, будучи співробітницею Українського Червоного Хреста та представницею від Александрівського табору у Британському комітеті помочі (див. додаток №12) вона вела активне листування із цими товариствами, розповідала про потреби табору, чим сприяла їхньому задоволенню.

3.3 Моральний стан вояцтва, його вплив на дисципліну

Незважаючи на налагодження внутрішньої інфраструктури, табір залишався місцем вольового, фізичного та матеріального обмеження. Так, коли інтернування стало набувати ознак постійності, моральний стан великої частини вояцтва значно знизився, що вилилось у прояви девіантної поведінки.

Державна скарбниця УНР була спустошена, відсутність виплат на утримання старшин вимушувала їх займатися незаконною торгівлею, продаючи особисті речі, та навіть власноруч виготовляти цигарки на продаж. Такі дії з боку старшинства дискредитували його в очах козацтва, що в складні часи навпаки мало би відчувати опору та підтримку серед командирів та начальників.

Віддаленість від дому, дротова ізоляція та хронічна матеріальна скрута позбавляли інтернованих елементарного відчуття стабільності. Неможливість особисто впливати на події та потреба постійно тримати в собі віру в абстрактну, хоч і велику, ідею лише посилювали моральне виснаження українських вояків. Хтось втікав у п'ятику, негідну поведінку, а хтось втікав за межі табору буквально.

Випадки порушення дисципліни можна назвати хуліганськими, а часом навіть ганебними. Вони траплялись із початку заселення таборян. Так, наявний

рапорт ТВО начальника станиці від 17 грудня 1920 року (див. додаток №13), в якому йдеться про арешт козака на 5 днів із триманням на гаупвахті за те, що він випорожнився прямо в коридорі бараку. Ще один рапорт від 8 лютого 1920 року (див. додаток №14) розповідає про крадіжку 7 комплектів білизни вояками 6-ї дивізії - обох винуватців було покарано на 14 днів (спосіб покарання не уточнюється). Вочевидь військо зібрало в собі різних людей із різним рівнем культури та освіти, що в тяжких таборових умовах могло особливо чітко проявлятися.

Щодо буквальної втечі – масовим явищем в Александрові стало дезертирство. З настанням весни спроб втекти побільшало – тепло й оновлення природи лише загострювали відчуття несвободи та ізоляції, роблячи життя за колючим дротом ще важчим для сприйняття. Також, в цей час частішають випадки втеч з навчальних занять.

У березні 1921 року до таборів було надіслано розпорядження, спрямоване на контроль і зменшення випадків дезертирства, що відображало позицію польського Міністерства військових справ. У ньому не лише визнавалась наявність проблеми, яка особливо загострилася в Александрові, а й окреслювались заходи, вже вжиті польськими комендатурами, а також можливі дії у разі подальшого загострення ситуації. Зокрема, щодо осіб, які самовільно залишили табір, було оголошено розшук і розіслано так звані «гончі листи»⁵². У разі збереження негативної динаміки адміністрації таборів пригрозили, що *«доводства таборів (...) будуть примушені прийняти репресії та відбирати на деякий час інтернованим право користування з перепусток [а також] взглядно ограничити выдачу тих же до мінімуму»*.⁵³

Попри певні організаційні зрушення, загальна ситуація залишалася незмінною, адже постійно з'являлися нові труднощі на рівні базового забезпечення. Наприклад, одяг і взуття поступово зношувалися, з червня

⁵² Міністерство справ військових: лист до Укр. військ. ліквідаційної комісії. ЦДАВО України, ф. 2282, оп.1, спр. 4, арк. 39–40. // Армія за дротами. – С. 64–66.

⁵³ Там само.

погіршилася якість харчування, а з плином часу ставало дедалі важче зберігати віру в далеку й абстрактну мету. Надалі випадки дезертирства траплялися знову. Дехто міг тікати з метою переходу згодом на бік більшовиків, плануючи долучитись до червоної армії - про такий випадок свідчить наявний протокол⁵⁴ польського поліціанта від 13 травня 1921 року, що спіймав трьох таборових втікачів. Усіх було «відчитано» та відправлено у розпорядження коменданта поліції.

Усього з різних причин за червень-липень самовільно залишило табір близько 170 осіб. Серед них більшість складали представники козацтва, однак траплялись такі прикрі випадки і серед старшинства.

Проблематика порушень дисципліни серед старшинства особливо гостро турбувала українське командування табору, зокрема особисто Начальника Групи М. Безручка. Ланка молодшого офіцерства виконувала ключову роль у підтриманні дисципліни, організації побуту та морального духу інтернованого вояцтва. Молодші старшини безпосередньо контактували з козаками, були посередниками між командуванням і рядовими, а отже саме їхній приклад, настрій і поведінка значною мірою впливали на загальну атмосферу в таборі. У разі морального надлому або байдужості з боку цієї категорії військових ризик поширення дезорганізації, апатії чи дезертирства значно зростає. Тому будь-які прояви занепаду в цій ланці викликали у керівництва особливе занепокоєння.

Перші прояви непослуху серед старшин полягали у зловживанні лояльністю та хаотичному, безпідставному використанню перепусток на вихід з табору, ігноруванні зборів. Окрім цього та випадків незаконної торгівлі траплялися прикрі ситуації неналежних висловлювань в бік місцевих цивільних та навіть власних командирів і начальників. Станом на грудень 1920 року М. Безручку не вдалося знайти важіль впливу та ефективний спосіб вирішення

⁵⁴ Протокол затримання польською поліцією (переклад з польської). ЦДАВО України, ф. 2439, оп.1, спр. 42, арк. 271. // Армія за дрютами. – С. 82–83.

таких проблем. Існувала практика оголошення доган, яка, на жаль, не працювала належним чином.

Інструментом протидії стало створення 14 лютого 1921 року Старшинської громади – органу старшинського самоврядування, що займався контролем дотримання порядку в межах ланки. Громада займала проактивну діяльну позицію та була носієм національної ідеї, гідності. На старшинських зборах обговорювались питання, пов'язані з моральною поведінкою, дисципліною та гідністю старшинського складу. Окрім цього присутні вирішували доцільність долучення до товариства тих чи інших старшин (див. додаток №15). Голосування відбувалося за участі усіх членів зборів. З часом на базі громади відновили свою роботу гонорові суди.

3.4 Польсько-українські відносини в межах табору

Взаємини між польською адміністрацією та українським вояцтвом також суттєво впливали на загальний рівень комфорту в таборі. В Александрові польська комендатура не відрізнялась однозначно позитивним чи негативним ставленням до інтернованих.

Ще до приїзду до табору майбутній Начальник Групи генерал-хорунжий Марко Безручко був на хорошому рахунку у поляків завдяки успіхам у боях із більшовиками. Від початку заселення українське командування йшло назустріч комендатурі у виконанні вимог та побажань останньої. Так, наказом Начальника Групи українському війську Александрова трансливались вимоги польського коменданта: заборона тримати при собі зброю, виходити за межі табору із знаками розрізнення на одязі, вести приватну торгівлю. Натомість М. Безручко подекуди мав змогу просити у поляків розширення прав для вояцтва, наприклад, він клопотав про проживання одружених старшин за межами табору.

Водночас з боку польського управління траплялись і прикрі випадки демонстрації неналежного ставлення до інтернованих. Так, генерал-поручник Віктор Зелінський 31 січня 1921 року пише рапорт до польського Міністерства

справ військових про неприємну та принизливу ситуацію, що була зумовлена діями представників комендатури табору. Останні вигнали з бараків усю 6 стрілецьку дивізію без повідомлення мети та ретельно оглядали кожного вояка *«нахально приглядаючись кожному в очі»*⁵⁵ в присутності двох осіб-бандитів. Пізніше стало відомо, що вищезгадані бандити шукали співучасників здійсненого злочину серед старшин і козаків дивізії. Питання про мету цих дій від українського командування ігнорувалися, при огляді були відсутні польські старшини, тому ситуація була охарактеризована В. Зелінським як *«незаслужена образа»* та загроза честі. Однак попри відверте незадоволення та емоційність щодо подій запит у доповіді звучав доволі виважено та з повагою до польської сторони: *«...знаючи добре відношення МСВ до інтернованих українців, а зокрема до 6-ї стрілецької дивізії, комісія ласкаво просить про негайне розслідування цієї справи...»*.⁵⁶ Таким чином, ознаки чіткої та системної конфронтації відсутні.

Влітку 1921 року взаємини дещо ускладнились. І. Срібняк⁵⁷ наводить тези М. Безручка про те, що взаємодія із комендатурою набула надмірного формалізму, позбавленого гнучкості та розуміння положення таборян. Так, адміністрація табору вимагала лише те, на що мала право, однак в тодішніх реаліях подекуди це виглядало абсурдним. Наприклад, новий одяг видавався лише в обмін на старий, хоча багато інтернованих не мали чого повертати; вимагалось остригати волосся попри відсутність машинок для стрижки. Особливо абсурдною була система видачі перепусток: охочим знайти роботу поза табором відмовляли лише тому, що працедавець мав сам особисто звернутися до комендатури й укласти формальний контракт, що на практиці було майже неможливо. І. Срібняк передає розчарування М. Безручка та його характеристику ставлення адміністрації як недоброзичливого, ба навіть свавільного. Ситуація в таборі влітку 1921 року була значно інакша, аніж взимку

⁵⁵ Українська військова ліквідаційна комісія: доповідь Міністерству справ військових. ЦДАВО України, ф. 2373, оп.1, спр. 8, арк. 30–31. // Армія за дротами. – С. 37–38.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Срібняк, Ігор Володимирович. Енциклопедія полону: український Aleksandrów

1920 року, тому українське командування розраховувало на розуміння та готовність піти назустріч з польського боку, натомість стикнулось із байдужістю. Ставлення з боку польської комендатури не було однозначно ворожим чи цілеспрямовано репресивним, однак виявлялося пасивним і позбавленим емпатії щодо змінених обставин.

3.5 Культурно-освітня діяльність, організація дозвілля

Наказом по Групі інтернованих в Александрові (див. додаток №16) було визначено порядок денний (розклад дня). Так, день в таборі розпочинався о 8-ій годині з підйому. До 10-ї години проходило прибирання бараків та чистка одягу, відбувалась ранкова кава. Далі вояки відвідували гімнастику та «наукові лекції», після обіду спортивні та інтелектуальні вправи відбувалися вдруге. Увечері окрім прийому їжі були передбачені співи, вечірня перевірка, молитва та відпочинок. По неділях та святах розклад дещо відрізнявся: з 10-ї по 12-у години проходила служба Божа, а з 16-ї по 18-у вкупі зі співами відбувалась бесіда, вочевидь духовного спрямування.

Розклад не був щільним – кожному блоку приділялось достатньо часу, що давало змогу виконати завдання швидше, ніж передбачалось. Окрім цього щодня в розпорядку окремо було передбачено близько 3-х «вільних годин». Це давало простір для творчості та ініціативи – таборяни мали можливість займатися додатковою громадською, культурно-освітньою та навіть кооперативною діяльністю. Нерідко для цього вони об'єднувалися за інтересами, соціальними та навіть гендерними ознаками. Ті, хто знаходив в собі сили та натхнення для такої ініціативи, без перебільшення робили табір кращим місцем для себе та співтаборян, а також здійснювали внесок у розвиток української національної ідеї та цінностей.

Однією зі таких спільнот, стало жіноцтво табору. Переважно жінки табору не належали до війська, і опинились в інтернуванні, поїхавши за своїми чоловіками. В Александрові також проживали і вагітні жінки, і, вочевидь, діти. В

першу чергу діяльність ініціативної спільноти була покликана допомогти власне жіноцтву, та їхнім дітям. Так, спочатку у таборі було засновано організацію «Комітет дам», пізніше ж – 10 червня 1921 року – створено філію «Союзу українок». Громадську ініціативу зазвичай очолювали дружини вищого офіцерського складу табору: головою першої організації стала Клавдія Безручко – дружина Начальника Групи генерал-хорунжого Марка Безручка, головою «Союзу українок» було обрано Надію Шраменко – дружину полковника Миколи Шраменка.

Своєю діяльністю вони допомагали жінкам і дітям в інтернуванні із матеріальними потребами: одягом, білизною, предметами гігієни, також піклувалися про санітарні умови. Окрім цього організація дбала про покращення харчування. Наявність такої спільноти була великою підтримкою та опорою для жінок, що були виснажені таборовим побутом.

«Союз українок» у червні 1921 року став опікуватися інтернатом для дітей, де проводились заняття з основних шкільних дисциплін.

Потреби організації частково покривалися власноручною працею жінок: їхніми зусиллями відшивалися сорочки та білизна. Пізніше було налагоджено і роботу над художніми виробами – виготовлялись рушники, вишиванки. Така діяльність приносила кошти, адже речі реалізовувалась за межами табору. Водночас головну роль в матеріальній підтримці жіноцтва все ж відігравали благодійні організації, зокрема Українських Червоних Хрест, Британський комітет помочі, YMCA та ін. Завдяки співпраці із ними, жінки залучали кошти, одяг, дитячі речі та продовольство.

6 грудня 1921 року було засновано центральний таборовий кооператив. Такі установи згодом були створені при різних частинах, вони були легальними та дозволяли ведення торгівлі в межах табору. Загальнотаборовий кооператив був створений в межах 6-ї дивізії, однак обслуговував усіх інтернованих. Тут можна було придбати різноманітні товари окрім базових продовольчих.

Центральний кооператив користувався успіхом серед таборян, адже мав постійний прибуток, частину з якого виділяв на благодійність в межах Александрова: на розвиток культурно-освітніх ініціатив, організацію медичного забезпечення, та інші матеріальні потреби табору.

Згодом, у травні 1921 року стали надходити скарги від представників 4-ї дивізії про полярність кооперативу в бік інтересів 6-ї дивізії, через що новим Начальником Групи генерал-хорунжим Петром Ліпком було вжито заходів щодо централізації існуючої системи. Так, усі кооперативи було ліквідовано, натомість було створено «кантину», що мала би відповідати таборовим потребам. Окремо було визначено відсоток видатків кантини на різні сфери таборового життя. До її управління долучались представників усіх куренів обох дивізій. Попри позитивні наміри дохід та успішність кантини значно знизилась у порівнянні із попередньою системою кооперативів.

Культурно-освітня діяльність всередині табору стала не лише елементом просвітництва, а також джерелом моральної стабільності та збереження національної гідності. Цей напрямок особливо підтримувався з боку українського командування: І. Срібняк у своїй роботі ⁵⁸наводить уривки з наказу ТВО Начальника Групи полковника Всеволода Змієнка від 25 січня 1921 року, в яких останній наголошує на важливості проведення культурно-освітньої роботи. Він зазначав скрутність положення вояцтва на чужині, чим підсилював необхідність триматися ідеї, будувати міцні організації та бути *«свідомими сил та завдань»*. У цьому ж наказі йшлося про створення об'єднаного культурно-просвітницького відділу та його ради, було представлено план проведення військових та загальноосвітніх курсів, організацію гуртків мистецького спрямування. Стратегічним завданням відділів було визначено ідею відновлення УНР на українських землях, це трансливалось в козацьких і старшинських колах.

⁵⁸ Там само.

Значущим є той факт, що культурно-освітні відділи функціонували ще до інтернування при штабах 6-ї Січової та 4-ї Київської стрілецьких дивізій. Відтак після прибуття до Александрова першочерговим завданням стало пристосування їхньої роботи до нових обставин таборового життя. До розвитку таких установ в першу чергу спричинилися ініціативні старшини підрозділів, які усвідомлювали важливість просвітницької діяльності в нових умовах. Вони працювали із таборянами, неформально ведучи розмовні виклади та показуючи власний ціннісний приклад. Їхня праця була по-справжньому відданою, хоч і залишалась поза масовою ініціативою.

З січня 1921 року робота напрямку стає більш системною та об'ємною. В цей час в таборі за ініціативи голови таборового кооперативу І. Липовецького відкриваються кооперативно-бухгалтерські курси, які завершило більше 50-и таборян. Навчальна програма включала в себе дисципліни рахівництва, загальної кооперації та техніки проведення зборів. Тоді ж запускаються курси землеробства та садівництва, розпочинається навчання грамоті неписьменних інтернованих. Окрім цього набирались культурно-мистецькі гуртки, спілки вивчення іноземних мов та курси українознавства.

У таборі загалом, а також при окремих дивізіях діяли бібліотеки та читацькі зали. Книжковий фонд складався з 1510 примірників різної літератури. Окрему бібліотеку мала 6-та дивізія, при якій також функціонувала «Хата Стрільця» – поєднання кантинної зали й читальні.

Для координації роботи вищезгаданих відділів було створено культурно-освітню раду табору. Її робота розділялась на кілька різних секцій: загальну, видавничу, історичну, мистецьку, наукову, бібліотечну, фізичного виховання та інші. Кожна секція займалась відповідним напрямком таборових ініціатив. Рада не змогла успішно координувати та зробити більш системною діяльність окремих відділів, тому 12 травня 1921 року було створено об'єднаний культурно-освітній відділ на чолі із М. Битинським. При цьому зберігався розподіл на секції та без змін залишалась структура окремих дивізійних відділів.

Особливу увагу в таборі приділяли подоланню неписьменності серед інтернованих. За даними, наведеними І. Срібняком⁵⁹, у січні 1921 року 679 козаків не володіли навичками читання й письма. Для розв'язання цієї проблеми цього ж місяця були організовані школи грамоти, в яких проводилися заняття з базових предметів – історії, математики, української мови, географії тощо. Ці освітні ініціативи виявилися результативними: до моменту ліквідації табору в Александрові всі козаки опанували елементарну грамоту.

Для освічених вояків, зокрема зі складу старшинства проводились виклади на суспільно-політичні та історичні теми, відкривались курси з англійської, німецької мов.

Навесні 1921 з Міністерства народної освіти УНР до табору «спустилась» розробка концепції Єдиної національної державної школи. Програма передбачала 9 ступенів освіти, кожен з яких був уніфікованим, так щоб після їхнього завершення таборяни могли отримувати свідоцтво про здобуття освіти. У таборі постійно існували 1-3 ступені, 4-9 ж відкривалися у дивізіях у разі наявного попиту. Завершення останнього, 9-го ступеня прирівнювалось до здобуття середньої освіти.

Розвиток освіти в таборі стало хорошою можливістю для інтернованих отримати базу та продовжити навчання в закордонних закладах. У цей період польська влада провадила політику заохочення до самостійного влаштування життя поза межами табору, тому бажаючі мали змогу залишити табір з метою працевлаштування або навчання як у Польщі, так і в інших європейських країнах.

Значення таборової освіти для власної майбутньої реалізації частина таборян усвідомлювала. Так, у травні 1921 року частина студентів-старшин об'єднується в студентську громаду, мету діяльності якої наводить у своїй праці І. Срібняк : *«закінчення вищої освіти у вищих школах за кордоном, жвава і енергійна праця по самоосвіті в межах табору, всестороння допомога*

⁵⁹ Срібняк І. "Не гнийте в бараках..." // Європейські історичні студії. – 2018. – № 10. – С. 217–252.

культурно-освітнім організаціям табору в їх праці»⁶⁰. Оцінка розвитку таборів для інтернованих у ретроспективі засвідчує, що така мотивація таборян була виваженою та мала практичне підґрунтя.

Особисту увагу Начальника Групи М. Безручка отримав напрямок військової фахової підготовки в таборі. Командирам з'єднань було наказано контролювати, аби час в таборі для підлеглих проходив з користю, за можливості наповнювати життя таборян військовою наукою та підготовкою. А з лютого 1921 року в Александрові було розгорнуто проведення шеститижневих курсів підготовки стрільців. Попри скрутне матеріальне становище і складність залучення коштів на заходи військового спрямування, М. Безручко натхненно та трепетно підходив до такого навчання. Незважаючи на те, що зброї, інших засобів для тренувань не було, інструктори отримали вказівку витискати максимум практичного досвіду для курсантів. Старшини мали користуватися лише українськими статутами, звертаючись до інших лише у критичних випадках. Начальником Групи було наказано дбати про моральний стан курсантів, зокрема вимагалось співати лише бадьорих пісень до та після муштри.

Окрім цього в межах діяльності військового напрямку для старшинства функціонували курси сотенних, курінних командирів та проводилися виклади національно-патріотичного спрямування.

Для М. Безручка підтримка військового напрямку була способом утримати боєздатність, національну свідомість та моральну єдність інтернованих вояків. Військова підготовка слугувала не лише практичним навичкам, а й підтримувала віру у відновлення української армії та державності.

В Александрові існувала практика покарань, що застосовувалась до «неспроможних до навчання» інтернованих. Пасивних козаків та старшин, що не піддавалися науці та не виявляли відповідного бажання, вносили до списків, що передавалися представникам польської влади, які у свою чергу могли прийняти рішення про переведення таких вояків до карного табору у Домб'є.

⁶⁰ Там само.

Культурна діяльність також неабияк розвинулась в межах табору. В Александрові успішно функціонували хорові, театральні, музичні та ін. товариства, які стали осередками дозвілля та духовної опори для таборян.

Робота над організацією хору розпочалась ще 13 грудня 1921 року, а вже 27 грудня ц.р. хор виступав перед польською публікою зі своїм першим концертом.

Драматичне товариство імені Миколи Садовського в цей час розвивало акторський напрямок, зокрема спричинилося до створення на своїй базі театального гуртка 20 грудня 1920 року. Метою товариства було визначено забезпечення дозвілля таборян, а також ознайомлення їх із українським мистецтвом. Згодом для таборового театру командування виділило приміщення на 400 осіб, яке пізніше стало активно використовуватися для сценічних виступів. За 1921 рік Драматичним товариством було зіграно близько 50 вистав. На внутрішньотаборові заходи інтерновані могли отримати загальний квиток (див. додаток №17), що міг використовуватися протягом усього театального сезону.

Розвивалась співоча секція та струнний оркестр. Співоча секція провела 30 виступів, а також зініціювала створення на базі табору школи співу та декламації.

Діяльність творчих спільнот позитивно впливала на моральних дух вояцтва, підтримувала його та викликала приємні ностальгійні спогади. Так, культурно-мистецькі події стали гарною опцією вечірніх занять у таборі.

За участі таборових митців проводилось святкування національних свят, дні Т. Шевченка, І. Франка. Відбувалось вшанування полеглих бійців УНР у боях із більшовиками.

Культурні заходи проводилися як у самому таборі, так і за його межами – іноді навіть поза Александровом. Внутрішні виступи були безкоштовними для таборян. Натомість під час виїздів артистів публікою здебільшого ставали місцеві поляки, що давало змогу збирати кошти від продажу квитків. Отриманий прибуток спрямовувався на гуманітарні потреби всієї Групи. Наприклад, навесні

1921 року частину зароблених коштів було використано для покращення харчування інтернованих на Великдень.

Велику фінансову підтримку для здійснення культурної діяльності та дозвілля таборян надавала благодійна організація YMCA. Зокрема завдяки їхній матеріальній допомозі театр отримав костюми та декорації для вистав, оркестр – музичні інструменти. Організація також відкривала курси в таборі, сприяла вступу таборян до навчальних закладів ЧСР. Також зусиллями YMCA в Александрові було відкрито кінотеатр (див. додаток №18).

У липні 1921 року очолювати YMCA став А. Садиков, який був доволі неприхильним до таборян та українського війська загалом, що безумовно вплинуло на тон взаємодії організації із табором. До приходу нового очільника YMCA здійснювала великий внесок в існування різноманітних гуртків, майстерень та мистецьких осередків, тому українське командування табору покладало на організацію великі надії, які у висновку не справдилися. А. Садиков проводив шкідливу діяльність у таборі, що підривала авторитет українського командування та ідеали війська. Це вимусило піти в конфронтацію і командування табору, що вочевидь зумовило подальше зменшення матеріальної підтримки з боку YMCA.

В межах напрямку фізичної підготовки в Александрові було засновано загальнотаборовий спортивний гурток. Регулярно проводилися вправи з гімнастики, бігу, а також футбольні матчі з представниками польських організацій і всередині Групи між 4-ю та 6-ю дивізіями (див. додаток №19).

В Александрові отримала якісний розвиток релігійна сфера життя. Значною мірою це сталося завдяки ініціативі таборянина Петра Білона, якого було висвячено в сан священика.

Сповнений ентузіазму, о. П. Білон облаштував табірну церкву, яку розмістили в коридорі одного з бараків. Такі умови зумовлювали необхідність проведення технічних ремонтних робіт, чим зайнявся командир технічного куреня В. Бокитько. Завдяки його зусиллям було створено іконостас, а таборовий

художник Крушельницький розписав майже усі ікони церкви. Згодом барак було побілено, поставили шибки, так що приміщення все менше нагадувало барачний коридор. Діяльність церкви від початку підтримувалась коштом Начальника Групи М. Безручка.

У церкві на богослужіннях співав таборовий хор. Церковні відправи справили глибоке враження на багатьох таборян – для чималої частини з них це був перший досвід молитви українською мовою. Так, з часом до церкви стали збиратися не лише таборяни, а й емігранти з інших міст, зокрема з Тарнова (відстань – близько 400 км!).

За ініціативи о. П. Білона окрім цього було створено Братство Святої Покрови, членами якої стало 200 таборян. Товариство займалося просвітницькою діяльністю християнського спрямування: проводилися лекції, перекладалися на українську книжки релігійного змісту, а також було засновано книгозбірню. Метою організації було проголошено поширення ідеї Української Православної Церкви серед таборян та поза межами табору.

Окремим напрямком діяльності таборового священика та релігійної спільноти загалом стало впорядкування місць українських вояків. 24 липня 1921 року було оголошено збір коштів на облаштування цвинтаря та спорудження пам'ятника. Завдяки зібраним коштам та безпосередній роботі таборян до вересня 1921 року було споруджено курган та встановлено запорізький хрест на ньому. Також було впорядковано територію цвинтаря: могили вкрили дерном, ділянку огородили. 19 вересня 1921 року відбулося освячення цвинтаря, було відправлено панахиду. Були присутні майже усі таборяни Александрова, а також представники польської місцевої влади, громадськості, католицьке духовенство (див. додаток №20).

Діяльність о. П. Білона мала щире національне та християнське підґрунтя, адже поєднувала прагнення духовного відродження таборової громади з утвердженням української ідентичності через мову богослужіння, просвітництво та вшанування пам'яті полеглих побратимів.

Важливим інструментом в боротьбі із деморалізацією в таборі стала видавнича справа. Першим кроком у цьому напрямку став випуск газети «Нове життя» в грудні 1920 року. Варто зазначити, що перші рукописні випуски видання поширювали за допомогою шапіографа, без друкарської машинки. Це стало можливим завдяки мотивації, ентузіазму та праці сотників Григорія Гладкого і Олександра Костюченка.

Друкарська машинка з'явилась в таборі у квітні 1921 року, тоді таборова преса значно активізувалась. Ця подія зокрема знайшла натхненний відгук у квітневому виданні «Нового життя» (див. додаток №21), де вищезгаданий Г. Гладкий висловлює особливу вдячність М. Безручку за сприяння та допомогу: *«Найдавнішою мрією нашого культ. освітнього відділу було мати свою друкарню [...] Немає у нас сил гідно подякувати п. Генералові за цей великий дар дивізії...»*.⁶¹

Окрім «Нового життя», у таборі виходили й інші друковані видання, що виконували різноманітні функції:

- «Зірниця» (взимку–навесні 1921 р.) – орган таборового кооперативу, сприяв розвитку економічної обізнаності й пропагував чесний кооперативний рух;
- «Полин» і «Комар» – сатирично-гумористичні журнали;
- «Релігійно-науковий вісник» – духовний журнал, заснований Братством Святої Покрови;
- «Український стрілець» – видання Старшинської громади 6-ї дивізії, присвячене таборовому життю;
- «Альманах» – літературно-військовий часопис, перший (і єдиний) номер якого вийшов у липні 1921 року.

⁶¹ Додаток №21

Таборова преса була джерелом інформації для інтернованих щодо подій всередині та поза межами табору, засобом підтримки, самоорганізації. Пізніше серед інтернованих поширилася думка про те, що фіксація таборової хроніки має не лише поточну інформаційну функцію, а й історичне значення.

У зв'язку із намірами польського Міністерства справ військових переглянути та оптимізувати витрати на утримання таборів інтернування у жовтні 1921 року табір в Александрові було ліквідовано, а вояків переведено до табору в Щипіорно, де вони проживали до завершення інтернування у 1924 році.

3.6 Проміжні висновки

Функціонування табору інтернованих вояків УНР в Александрові засвідчило здатність українських військовиків до самоорганізації, збереження національної ідентичності та духовної стійкості навіть у складних умовах тісноти, занедбаності простору та неможливості вільного пересування.

Завдяки зусиллям командування, духовенства й активних таборян в абсолютно не готових приміщеннях вдалося облаштувати побут, розгорнути діяльність освітніх курсів, театру, хору, бібліотек і кооперативів, що не лише наповнило повсякденне життя змістом, а й сприяло утвердженню національного духу. Особливу роль відіграли щира небайдужість першого Начальника Групи М. Безручка до долі табору, ініціативність таборових старшин, релігійна робота на чолі з о. Петром Білоном, та завзятість медичного персоналу.

Незважаючи на матеріальну та моральну скруту, ініціативним таборянам вдалося створити спільноти та інституції, що охоплювали ідеєю та дією усіх інтернованих.

РОЗДІЛ 4

АНАЛІЗ ТА ПОРІВНЯННЯ УМОВ РОЗТАШУВАННЯ, ОРГАНІЗАЦІЇ ПОБУТУ ОБОХ ТАБОРІВ

4.1 Вступ, Порівняння умов розташування, побутової інфраструктури

Серед перших місць, визначених для розміщення інтернованих вояків Армії УНР наприкінці 1920 року, були польські міста Ланьцут та Александрів-Куявський. Ланьцут було призначено трохи раніше, ще до переходу армії через Збруч, проте обидва табори належали до початкової хвилі її розселення. Найінтенсивніше заселення як Ланьцута, так і Александрова припадає саме на грудень 1920 року.

Розташування таборів – найперший очевидний чинник їхньої нерівності. Інституційним центром в період інтернування стали Тарнів та Ржешів через перебування там представників уряду та Генерального штабу, тому близькість табору до цих міст могла бути приємним бонусом для його розвитку. Тут Ланьцуту пощастило більше – від Тарнова його відділяли всього 100 км, в той час, коли відстань Тарнів-Александрів була майже в чотири рази більшою.

Загальна логіка функціонування таборів була однакова – обмеженість простору, контрольована пропускна система, наявність комендатури з польського боку та збереженої класичної структури війська – з українського. Кожен табір передбачав позаштатну посаду Начальника Групи, а також окрему наскрізну структуру штабу.

Табір в Александрові був значно щільніше заселений порівняно із Ланьцутським. Згідно із відомістю про кількість козаків і старшин, які перебувають в таборах для інтернованих станом на 20 січня 1921 року (див. додаток №9) гранична місткість табору в Ланьцуті становить 3200 осіб, натомість проживає тут лише 2517 осіб. Щодо Александрова фіксуються цифри у 3000 та 3399 осіб відповідно. Вочевидь кількість таборян змінювалась протягом

всього часу функціонування табору, однак тенденція перенаселення Александрова зберігалась протягом усього часу інтернування. На цю хвилю регулярно вказували представники комісій, що приїздили із перевітками та освічені таборяни, що вели зовнішню комунікацію (напр. Христина Скачківська-Сушко). У Ланьцуті ж у одній із доповідей станом на 13 лютого 1921⁶² року фігурує число усього 900 інтернованих вояків. Пізніше в наказах Н. Никоніва, які вводять в обіг І. Срібняк⁶³, зустрічаються нарікання на щільність розміщення, однак однозначності в джерелах немає.

Відмінністю Александрова від інших таборів С. Наріжний називає той факт, що він *«не був різко ізольований від міста»*.⁶⁴ Можна припустити, що це є однією з причин, через яку деяким таборянам з Александрова було дозволено проживати поза межами табору у місті. Вочевидь, така опція існувала лише у сімейних старшин та тих, що мали обмежене здоров'я. Водночас про наявність такої можливості у ланьцутських старшин також зазначає у своїх вправах І. Срібняк.

Спільноти обох таборів мали дещо докласти зусиль, щоб зробити своє проживання комфортнішим. Табір в Александрові зовсім не був облаштований для проживання, через що вояки мусили робити повноцінний ремонт. У Ланьцуті ситуація була краще, через те що табір вже функціонував для полонених і мав базову побутову інфраструктуру. Водночас і тут воякам довелося докластися до покращення умов, зокрема, щоби зняти середній поверх нар.

Харчування в обох таборах здійснювалося за централізованою схемою забезпечення, типовою для інтернованих формувань того часу. У джерелах трапляються нарікання на якість харчування як в Александрові, так і в Ланьцуті, однак деякі з них мають яскраво виражене емоційне забарвлення – особливо у доповідях Миколи Шаповала. Водночас більш стримані й об'єктивні свідчення

⁶² УНР. Військове міністерство. До пана товариша міністра... – ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 12-19зв.

⁶³ Срібняк, Ігор Володимирович. Енциклопедія полону: український Aleksandrów

⁶⁴ Наріжний С. Українська еміграція.

дозволяють стверджувати, що загальний рівень харчового забезпечення був задовільним, хоча траплялися випадки нестач або низької якості окремих продуктів. У порівнянні двох таборів більше позитивних оцінок харчування зафіксовано саме щодо Александрова.

Проблема санітарного стану значно гостріше постала в таборі Александрова: в джерелах найчастіше згадуються занедбаність бараків, антисанітарія у вбиральнях і загальний безлад на території. Натомість у Ланьцуті санітарне питання не набуло такого масштабного характеру – воно зводилося переважно до проблем із утриманням вбиралень. У наказах командування регулярно простежуються спроби усунути їхню неохайність і забезпечити належне прибирання.

Медичне забезпечення стало однією з найвиразніших відмінностей між таборами. В Александрові розвиток місцевого шпиталю був серед пріоритетних напрямів: амбулаторія стала простором для ініціатив, матеріальної підтримки та прояву лідерських якостей медичного персоналу. Попри обмежене забезпечення, шпиталь якісно виконував свою функцію та істотно покращував повсякденне життя інтернованих. Натомість у Ланьцуті взагалі не існувало української медичної установи, що значно обмежувало можливості організованої допомоги.

4.2 Польсько-українські стосунки в межах таборів

У межах політики польської влади щодо інтернованих вояків УНР можна простежити локальні відмінності – зокрема, в Александрові та Ланьцуті характер стосунків із українцями формувався по-різному.

У Ланьцуті ставлення польської комендатури до таборян можна охарактеризувати як відверто неприязне та неприхильне. Упередженість та зверхність польського коменданта безпосередньо впливала на життя таборян, спричиняла та толерувала випадки приниження та знущання з польського боку, підривала авторитет українського командування. Після зміни Начальника Групи

дехто міг плекати надії щодо покращення цієї взаємодії, однак особиста українофобія майора Пешковського доволі швидко знову дала про себе знати.

Ситуація в Александрові була відносно сприятливішою. Попередньо позитивне ставлення поляків до Начальника Групи ймовірно зумовлювалося його відомістю в успішних боях проти більшовиків. М. Безручко намагався виконувати вимоги польської комендатури, натомість розраховував на таке ж ставлення у свій бік. Водночас за кілька місяців перебування українського вояцтва в інтернуванні польська комендатура стала більш байдужою та рідше проявляла розуміння до інтернованих.

Таку байдужість можна пояснити низкою чинників. Насамперед, на тлі завершення активної фази польсько-радянської війни та політичного охолодження в стосунках із УНР, інтерес до долі українських союзників поступово згасав. Представники польської влади подекуди набували формального, механічного підходу до виконання обов'язків – нерідко без емпатії до потреб інтернованих. Відчувалися втома від війни та «чужої справи», а також небажання заглиблюватися в складну внутрішню ситуацію табору.

Ставлення польської влади до українських інтернованих не можна охарактеризувати як однозначно позитивне чи негативне. В обох таборах фіксувалися випадки суб'єктивного упередження з боку окремих польських представників, що призводило до прикрих і принизливих ситуацій. Особливо проблематичним таке ставлення ставало тоді, коли його демонстрували особи на керівних посадах і з прямим впливом на повсякденне життя таборян – як-от комендант у Ланьцуті чи ад'ютант коменданта в Александрові. Водночас не варто ігнорувати ширший контекст: польська держава, попри власні труднощі, надала притулок союзній армії, взявши на себе обов'язок її утримання і забезпечення. Ці зобов'язання виконувались, хоч і не завжди бездоганно, але все ж системно.

4.3 Дисципліна

Таборіві умови не були простими ні в Александрові, ні у Ланьцуті. До цього додавались інші зовнішні обставини – ставлення польської адміністрації, чіткість та послідовність українського командування, строкатість рівня культури та освіти вояцтва навколо. Все це безумовно впливало на моральний стан інтернованих, що крізь призму власних цінностей часом призводив до проявів неналежної поведінки та зниження загальної дисципліни.

Обом таборам були притаманні схожі проблеми: дезертирство, пиятика, хуліганство всередині та поза межами табору, невиконання наказів. Однак на підставі опрацьованих джерел можна припустити, що кожен табір мав кілька основних проблем, на вирішення яких місцеве командування спрямовувало усі свої зусилля.

Дезертирство було проблемою для обох таборів. У Ланьцуті з метою його запобігання навіть організовували просвітницькі лекції для вояцтва. Натомість в Александрові це явище набуло особливої гостроти – настільки, що табір окремо згадувався в листі польського Міністерства справ військових як найпроблемніший у цьому питанні. Також у свідченнях про Александрів нерідко описуються випадки самовільного тимчасового залишення табору без належного узгодження. Можна зробити висновок, що це пов'язано із безпосередньо «міським» розташуванням табору.

Окрім цього, дисциплінарні порушення в Александрові проявлялися у невиконанні наказів командування – зокрема, в ігноруванні вказівок щодо підтримання чистоти й порядку в бараках та на території табору.

Проблема невиконання наказів так само залишалася актуальною для табору в Ланьцуті, однак там вона набувала значно серйознішого масштабу. Показовою є ситуація, коли Начальник Групи, перебуваючи поруч із порушниками порядку, не міг безпосереднім наказом зупинити хуліганство – це свідчило про відсутність безумовного авторитету в очах інших інтернованих. Така ситуація істотно ускладнювала процес ефективного управління табором.

Джерела також засвідчують випадки системного хуліганства, ба навіть шкідництва серед інтернованих у Ланьцуті. Як у самому таборі, так і за його межами фіксувалися прояви пияцтва, участі в азартних іграх, дрібних розбоїв, що подекуди супроводжувалися антиукраїнськими висловлюваннями та підривали авторитет українського командування. Такі дії формували негативний імідж вояцтва як в очах польської адміністрації, так і серед співвітчизників. Сукупність цих явищ може вважатися характерною ознакою дисциплінарної ситуації у Ланьцуті.

Питання дисципліни в таборах Александрова та Ланьцута було багатограним і тісно пов'язаним із умовами перебування, моральним станом інтернованих, ефективністю командування та політикою адміністрації. Попри спільні проблеми кожен із таборів мав власну динаміку їх прояву й способи реагування. У Ланьцуті дисциплінарна ситуація ускладнювалася втратою авторитету командування та системним шкідництвом, тоді як в Александрові головним викликом стали численні випадки дезертирства і недотримання чистоти.

4.4 Культурно-освітня діяльність та дозвілля

Культурно-освітня діяльність і в Александрові, і у Ланьцуті стала простором для самореалізації, розвитку, збереження національної пам'яті та дозвілля таборян. Однойменні відділи таборів мали схожу структуру та були розділені на різні секції (музична, художня театральна, педагогічна тощо). Розвиток такої діяльності спричинявся в першу чергу завдяки ініціативі ідейних старшин.

Важливим елементом просвітницької роботи Александрова та Ланьцута стали заходи з подолання неписьменності козацтва – відкривалися школи грамоти, також гуртки та курси за інтересами. З травня 1921 року обидва табори реалізували у себе загальноприйняті програми Єдиної національної державної школи.

Унікальною особливістю табору у Ланьцуті стало відкриття Українського Народового Університету у червні 1921 року. Близькість розташування до Тарнова давала можливість організаторам освітнього процесу залучати до викладання відомих українських діячів, зокрема науковців І. Огієнка, І. Феценко-Чопівського, І. Раковського, М. Чайковського та інших. Університет мав великі перспективи, зацікавленість таборян та підтримку вищого українського командування. В Александрові така ініціатива була неможлива – саме через віддаленість відносно центрів українства у Польщі. Саме ця причина спричинила закриття УНУ в серпні 1921 року – переміщення таборян із Ланьцуту до Стшалкова унеможливив доїзд лекторів до нового місця.

Військово-фаховий напрямок оцінювався як пріоритетний в обох таборах, однак більш системного характеру він набув в Александрові.

У таборах функціонували театри, хори та музичні гурти, що відігравали важливу роль у культурному житті інтернованих. В Александрові для театральної діяльності було відведено спеціальний барак місткістю близько 400 осіб; там же діяло Драматичне товариство імені М. Садовського. У Ланьцуті зала була скромнішою – розрахована на 119 місць, однак саме тут театральна секція досягла особливих успіхів: вистави відбувалися майже щодня і користувалися великою популярністю серед таборян. Вистави та виступи в обох таборах відбувалися як для внутрішньої, так і для зовнішньої публіки, що дозволяло збирати гроші на потреби табору.

Розвивалась друкарська справа – у Ланьцуті було відкрито таборову редакцію «Наша Зоря», тиражувалися інші часописи. Особливістю табору стало те, що тут преса несла не лише розважальну мету, а й свідомо громадську та просвітницьку – висвітлювала та засуджувала злочинну, хуліганську поведінку окремих таборян та їхніх груп, підтримуючи ініціативних та ідейних таборян. В Александрові роль головного часопису належить газеті «Нове життя». В обох таборах ідея видавничої діяльності виникла раніше за відповідні спроможності –

на початку редакційної діяльності видавалися рукописи, для їхнього поширення використовувалися шапірографи.

Жіночий рух, представлений насамперед діяльністю «Союзу українок», відігравав помітну роль у таборовому середовищі. Водночас з огляду на локальні умови жіночі організації при окремих Групах визначали власні пріоритети й напрями роботи. Так, у Ланьцуті їхню діяльність можна охарактеризувати радше культурно-мистецькою та просвітницькою: проводились вечірки, балі, вистави, засновувались освітні спілки. Натомість в Александрові акцент жіночого товариства був зміщений в бік матеріального забезпечення: членкині спільноти залучали гроші на утримання вагітних жінок, дітей, покращення харчування, якості одягу тощо.

Духовному напрямку значно успішніше вдалося розвинути в Александрові. Тут завдяки зусиллям таборян церква досить швидко перетворилася із коридору в бараку на повноцінний, оздоблений належним чином, храм, де регулярно відбувалися служіння, залучаючи українців із різних куточків Польщі. Таборовий священник о. П. Білон окрім цього зініціював створення християнського товариства, що так само користувалося попитом в таборян. У Ланьцуті релігійна діяльність трималася передусім на зусиллях священника М. Раїнського та Начальника Групи О. Пилькевича. Водночас через брак відгуку в інших інтернованих, церкві не вдалося вийти за межі театрального приміщення, де у вільний від вистав час проводились богослужіння.

Таким чином, культурно-освітнє життя та дозвілля були представлені в обох таборах у різних формах. Залежно від зацікавлення й ініціативи місцевих інтернованих, окремі напрями діяльності отримували особливий розвиток, відповідаючи на актуальні потреби спільноти.

ВИСНОВКИ

Виконання мети та завдань дослідження

В роботі були змальовані побут та повсякдення таборів для інтернованого вояцтва у Ланьцуті та Александрові. У викладі увага зосереджувалась на таких питаннях як умови розташування, польсько-українські відносини, моральний стан вояцтва, дисципліна, а також культурно-освітня діяльність в межах таборів. Окрім цього метою дослідження було порівняння вищенаведених аспектів в Ланьцуті та Александрові, пошук відмінностей та формування припущень щодо їхніх причин. Усі визначені у вступі завдання виконано, зокрема упорядковано стан історіографії, здійснено тематичний аналіз і порівняння. Так, робота повною мірою реалізувала поставлену мету.

Змістові висновки

Ланьцут з початку розселення інтернованих мав більше можливостей для розвитку через близькість розташування до інституційних українських центрів. Водночас неприязне ставлення польської адміністрації, нестача авторитету в Начальника Групи та наявність деструктивно налаштованих осіб в таборі зумовили несприятливість атмосфери для його системного розвитку.

Табір в Александрові мав значно гіршу побутову базу на початку розселення інтернованих. Зокрема матеріальна скрута вірогідно зумовила акцент діяльності частини організацій саме на залученні коштів для покращення життя табору. В якості проблем можна назвати перманентне перенаселення обозу, хронічне недотримання чистоти. Згодом особливої актуальності набула проблема дезертирства.

Окрім визначальних недоліків табори також мали свої особливо успішні та розвинені напрямки, що відповідали унікальним таборовим потребам. Так, у Ланьцуті особливого успіху досягнув місцевий театр, відкрився унікальний заклад вищої освіти УНУ, а таборова преса окрім розважальної ефективно реалізовувала суспільно-політичну і виховну мету.

Позитивними особливостями Александрова стали відкриття і успішне функціонування української амбулаторії, корисна діяльність старшинських громад, якісний розвиток військово-фахового навчання, а також релігійної складової життя таборян.

Організаційно табори в Александрові та Ланьцуті мали однаковий устрій і підпорядковувалися єдиній системі. Під час розселення обидва діяли на основі одних розпорядчих документів, а більшість наказів, що надходили від Командування УНР та інших інституцій, адресувалися всім інтернованим, незалежно від належності до конкретної Групи.

Водночас низка інших необ'єктивних обставин, як от цінності та упередження окремих учасників процесу, загальна атмосфера в таборі, а також особистісні особливості керівництва формували унікальні риси кожного табору. Під час порівняння двох таборів в роботі неодноразово висувалися припущення щодо причин відмінностей таборового контексту.

У серпні та жовтні 1921 року табори у Ланьцуті та Александрові відповідно були ліквідовані. Українські з'єднання були переведені до інших таборів, де були в інтернуванні до 1924 року.

Значення дослідження, подальші перспективи

Дослідження показало, що інтернування не було «паузою» в історії українського війська, а перетворилось на специфічну форму боротьби за збереження армії, національної свідомості та політичної перспективи. Інтерновані вояки УНР не лише намагалися витримати побутові виклики, але й продовжували виконувати функцію репрезентантів української державності в еміграції. Ідентичність, відточена в умовах неволі, сприяла консолідації української військової діаспори й збереженню традицій армії УНР у наступні десятиліття.

Зібрані матеріали та проведений аналіз доповнюють малодосліджену сторінку української історії й можуть стати підґрунтям для подальших студій із тематики інтернування, військової повсякденності, табової культури та

українсько-польських взаємин 1920-х років. В подальших дослідженнях варто завернути увагу на такі перспективи:

- 1) Дослідження таборів у Вадовіце, Каліші та Пікуличах з метою порівняння усієї першої «хвилі» таборів для інтернованих між собою;
- 2) Дослідження таборів у Стшалково та Щипіорно з метою опису подальшої долі військових з'єднань, що були переміщені із таборів у Ланьцуті та Александрові.
- 3) Дослідження польських таборів, де утримувалось вояцтво інших країн з метою порівняння умов та обставин із описаними в роботі.
- 4) Інтеграція усних спогадів і щоденників інтернованих, що залишаються малодослідженими.
- 5) Створення праць-біографій про діячів періоду інтернування з метою формування історичної пам'яті та створення національних героїв.

Таким чином, дослідження побуту й повсякдення інтернованих військових УНР у таборах Ланьцуту та Александрова підтверджує свою актуальність і суспільну значущість. Подальше дослідження таборів інших «хвиль» інтернування, біографічні студії діячів і аналіз культурно-освітньої та побутової інфраструктури сприятимуть формуванню цілісної картини військової діаспори УНР у 1920-х роках і зміцненню національної пам'яті про складні періоди становлення української державності в умовах вимушеної еміграції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Відомість майна забраного поляками від українських частин при переході через Збруч. ЦДАВО України, ф. 2372, оп.1, спр. 13, арк. 175–178. // Армія за дротами / Упорядник В. Моренець. – Кам'янець-Подільський: Рута, 2018. – С. 61–67.
2. Голова Директорії, Головний Отаман військ Симон Петлюра. Лист до Голови Ради народних міністрів А. Лівницького. ЦДАВО України, ф. 2432, оп.1, спр. 2, арк. 3. // Армія за дротами. – С. 12–21.
3. Голова Ради міністрів. Зміст наказу НДВПЧ 53626/II. ЦДАВО України, ф. 2282, оп.1, спр. 4, арк. 7. // Армія за дротами. – С. 8–9.
4. Командир 10-ї пішої стрілецької бригади: рапорт командирів 4-ї Київської дивізії. ЦДАВО України, ф. 2439, оп.1, спр. 45, арк. 86. // Армія за дротами. – С. 85.
5. Командир Учбового Куреня польової жандармерії. Рапорт. ЦДАВО України, ф. 2439с, оп.1, спр. 27, арк. 140–140зв. // Армія за дротами. – С. 45–46.
6. Командир 4-го Київського кінного полку: рапорт. ЦДАВО України, ф. 2439, оп.1, спр. 45, арк. 144. // Армія за дротами. – С. 87.
7. Комендант табору ч.3 інтернованих військ УНР. Рапорт. ЦДАВО України, ф. 2439, оп.1, спр. 24, арк. 245. // Армія за дротами. – С. 84–85.
8. Лист Генштабу генерал-поручика Єрошевича. ЦДАВО України, ф. 1075, оп.2, спр. 476, арк. 279. // Армія за дротами. – С. 105.
9. Лист до Міністра закордонних справ Республіки Польщі. ЦДАВО України, ф. 2282, оп.1, спр. 4, арк. 11–14. // Армія за дротами. – С. 9–12.
10. Міністерство справ військових: лист до Укр. військ. ліквідаційної комісії. ЦДАВО України, ф. 2282, оп.1, спр. 4, арк. 39–40. // Армія за дротами. – С. 64–66.

11. Міністерство справ військових відділ II штабу ч. 13230/деф. Інструкції... ЦДАВО України, ф. 2282, оп.1, спр. 4, арк. 1–2. // Армія за дротами. – С. 5–8.
12. Наказ Групі інтернованих військ УНР у таборі ч.6. ЦДАВО України, ф. 2439, оп.1, спр. 34, арк. 109. // Армія за дротами. – С. 93.
13. Начальник Групи, Генштабу. Розпорядження. ЦДАВО України, ф. 2373, оп.1, спр. 8, арк. 102. // Армія за дротами. – С. 38.
14. Начальник Інспекторського відділу штабу. Рапорт. ЦДАВО України, ф. 2439с, оп.1, спр. 27, арк. 230–230зв. // Армія за дротами. – С. 8–9.
15. Начальник Кам'янецької пішої юнацької школи генерал-хорунжий Шаповал. Лист. ЦДАВО України, ф. 2372, оп.1, спр. 5, арк. 179–181. // Армія за дротами. – С. 23–26.
16. Начальник контррозвідки тилу Дієвої армії. Рапорт. ЦДАВО України, ф. 1113, оп.2, спр. 252, арк. 26–28зв. // Армія за дротами. – С. 31–34.
17. Начальник Тилу Армії УНР полковник Білецький. Рапорт. ЦДАВО України, ф. 2439с, оп.1, спр. 27, арк. 151. // Армія за дротами. – С. 46.
18. Освячення козацької могили на військовому цвинтарі інтернованих українців в м. Олександрія (Польща) : [фотографія] / репродукція з фотодокумента Національного архіву Канади ; Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів. – Обл. № 2-153960. – Шифр: П-8657.
19. Протокол засідання Гонорової ради 1-ї Запорізької стрілецької дивізії. ЦДАВО України, ф. 3217, оп.1, спр. 60, арк. 193–194. // Армія за дротами. – С. 77–82.
20. Протокол затримання польською поліцією (переклад з польської). ЦДАВО України, ф. 2439, оп.1, спр. 42, арк. 271. // Армія за дротами. – С. 82–83.

21. Українська військова ліквідаційна комісія: доповідь Міністерству справ військових. ЦДАВО України, ф. 2373, оп.1, спр. 8, арк. 30–31. // Армія за дротами. – С. 37–38.

22. Українська військова ліквідаційна комісія в Речі Посполитій, відділ І. Доповідь про розташування українських частин. ЦДАВО України, ф. 3264, оп.1, спр. 2, арк. 5–14зв. // Армія за дротами. – С. 50–61.

Література

1. Колянчук О. Ланцут: український військовий меморіал. Перемишль, 2003. 12 с.
2. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). – Львів, 2000. – 276 с
3. Армія за дротами / В. І. Моренець. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута»», 2018. – 432 с.
4. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. – Прага, 1942.
5. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). – Київ–Філадельфія, 1997. – 187 с.
6. Срібняк І. "Не гнийте в бараках..." // Європейські історичні студії. – 2018. – № 10. – С. 217–252.
7. Срібняк І. В. Санітарно-епідеміологічний стан табору інтернованих вояків-українців... // ScienceRise. – 2018. – № 7 (48). – С. 15–18.
8. Срібняк І. Табір інтернованих вояків армії УНР в Александрові... // Схід. – 2018. – № 4. – С. 67–73.
9. Срібняк І. Умови перебування та культурно-освітня діяльність інтернованих вояків... // Вісник Черкас. ун-ту. Серія Істор. науки. – 2017. – № 3. – С. 63–72.

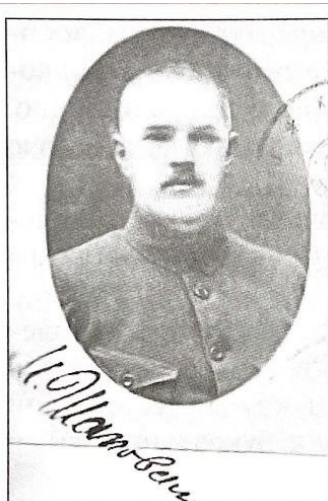
10. Срібняк І. Інтернована армія УНР в Польщі (1921–1924 рр.): «блиск і злидні історіографічного доробку»... // *Nad Wisłą i Dnieprem*. – 2019. – S. 200–212.
11. Срібняк І. «...Піти на зустріч всім покаліченим...» // *Етнічна історія народів Європи*. – 2018. – Вип. 56. – С. 81–87.
12. Срібняк І., Палієнко М. «Особливості становлення і розвитку національного театру...» // *Науковий вісник КНУТКТ ім. Карпенка-Карого*. – 2021.
13. Срібняк, Ігор Володимирович. *Енциклопедія полону: український Aleksandrów*. – Warszawa–Paryż: Luciena Febvra, 2018.
14. Срібняк, Ігор Володимирович. *Енциклопедія полону: український Łańcut*. – Warszawa–Paryż: Luciena Febvra, 2018.
15. Срібняк, Ігор Володимирович та Палієнко, Марина Ганнадіївна. «Союз українок» у таборах.... – 2021.
16. Стопчак М. Інтернована армія УНР у таборах країн центральної Європи (історіографія проблеми) // *Історія (збірка наукових праць)*. К., 2009. 500 с.
17. Стопчак М. Інтернована армія УНР у таборах країн Центральної Європи в українській зарубіжній історіографії міжвоєнного періоду / М. Стопчак // *Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]*. Історичні науки. - 2013. - Вип. 20. - С. 173-179. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoai_2013_20_29.

ДОДАТКИ

Додаток №1 Таблиця з Доповіді Української військової ліквідаційної комісії від 27 березня 1921 року про розташування українських частин після переходу на польську територію, Ченстохів – ЦДАВО України. – Ф. 3267.- Оп. 1.- Спр. 2.- Арк. 5-14зв.

Назва табору	Частини	Кількість людей	Жінок	Дітей	Лікарів		Примітка
					Лік.	З-лік.	
Ланцут	Корпус кордон. охорони	205	31	9			*196 ч. у Петрокові
	Жандармерія	277	10	7			
	Тилова комендатура	322					
	Херсонська дивізія	488*	35	2			
	Кулеметна дивізія	667-	1				
	Запасні частини	360	26	10			
Олександрово	Могилівська бригада	110	6		2		Зап. Арм. шпит. 2 лікарі
	4 дивізія	1434	13	3			
	6 дивізія	1510	32	5			
Каліш	Шпит. Арм. Зап. ч.2	42			4	1	В санбазісн. склепі 3 лік.
	2 Волинська дивізія	1024	57	7			
	3 Зал. стрілецька дивізія	2479	71	22			
	Комендатура Кам'яця	70	5	1			
	Охорона Гол. Отамана	327	1				
	Шпиталь Арм. ч.1				7	2	
Валовиці	Кінна дивізія	1146	23	1			*Ще не приїхала
	1 Запас. дивізія	2230	36	2			
	Юнацька школа*	431					
	Київська дивізія	637	17	1			
	Шпиталь ім. Омеляновича-Павленка						
	Літучий шпиталь				4	5	
Петроків	Штаб Армії	402			2		
Ченстохів	Головна санітарна управа, інші установи, старші урядовці різних міністерств	1555	20	59	4		

Додаток №2 Генерал-хорунжий Микола Шаповал, начальник Кам'янецької пішої юнацької школи. В. Моренець «Армія за дротами», с.26.



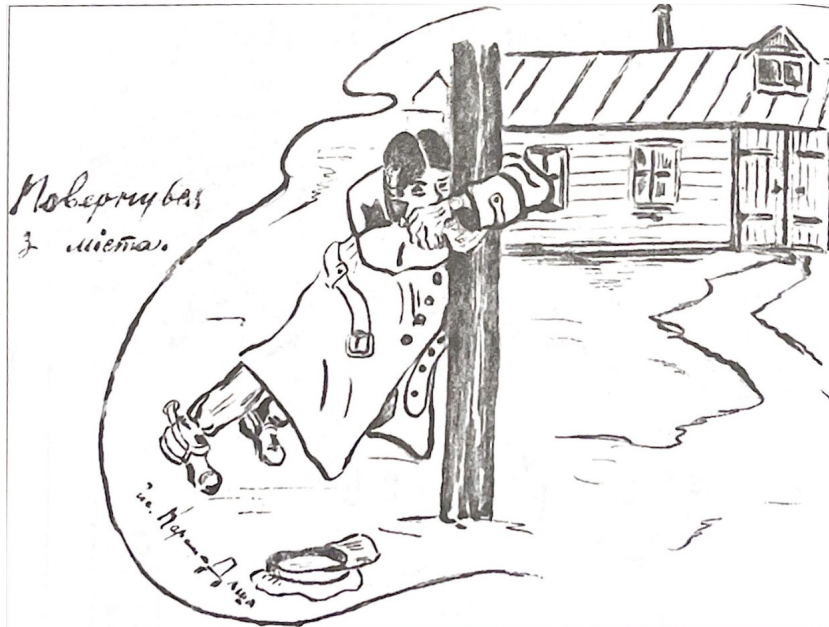
Додаток №3 Карикатура «До і після переходу Збруча». Автор – «Каран-Даша», табір в Каліші. В. Моренець «Армія за дротами», с. 362.



Додаток №4 Карикатура «В бараку: щоб не прийшлись кому по нозі». Автор – «Каран-Даша», табір в Каліші. В. Моренець «Армія за дротами», с. 363.



Додаток №5 Карикатура «Повернувся з міста». Автор – «Каран-Даша», табір в Каліші. В. Моренець «Армія за дротами», с. 362.



Додаток №6 Повідомлення в газеті «Нове життя». Квітень 1921 року. В. Моренець «Армія за дротами», с. 85.

3 життя таборів.

Нова „Січ Запоріжська“.

ЛАНЦУТ. Як би не жилося козакові за дротами в таборі, яка-б там не була широка воля, але все його душа почува себе не вільною, звязаною і прагне всією силою до волі дійсної, нічим необмеженої, до волі, як вітер степовий; вона шукає собі таких умов життя, котрі-б її задовольняли.

Існуванням такої душі є факт утворення „Січі Запоріжської“ в лісі на 6 кілометрів від м. Ланцута над річкою.

Де кілька інтернованих старшин пішли в цей ліс, викопали землянку і почали жити новим життям на волі. Через короткий час багато приєдналося до них як старшин, так і козаків; і тут, на чужім терені, заснувалася „Запоріжська Січ.“ Обрано Отамана, заведено сувору дисципліну. Ніщо не могло вернути козаків до табору—ні краді умови життя, ні напоя. Жили вони тим, що ловили рибу в річці, міняли її на хліб, картоплю та инше. Але дізналося польське начальство табору і зруйнувало „Січ Запоріжську“. Коло двох днів вивозили поляки харчі звідти і переказували сами, що тих харчів вистарчило-б на 3 місяці не менш як на 50 козаків. Козаків засадили за дроти, піддавши в наказі, що за утворення „Січі Запоріжської“ позбавляють їх перепусток... Але хіба цим скують вільну душу козака?!

Додаток №7 Генерал-хорунжий Марко Безручко, перший Начальник Групи в Александрові. 1921 рік. В. Моренець «Армія за дротами», с.50.



*Генерал-хорунжий
Марко Безручко. 1921 рік*

Додаток №8 Полковник Всеволод Змієнко. 1920 рік. В. Моренець «Армія за дротами», с.37.



*Полковник
Всеволод Змієнко.
1920 рік*

Додаток №9 Відомість про кількість козаків і старшин, які перебувають в таборах інтернованих станом на 20 січня 1921 року. В. Моренець «Армія за дротами», с.35.

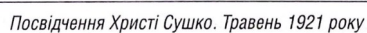
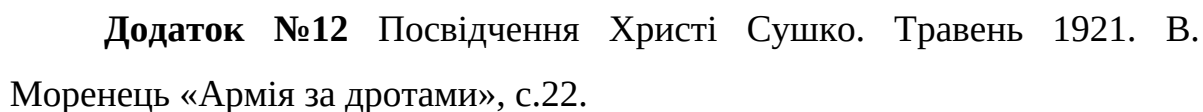
ВІДОМОСТЬ						
Кількості, внаходящихся в таборах інтернованих старшин і козаків Армії У. Н. Р.						
НАЗВА ТАБОРІВ.	Окремі в'язні	Окремі в'язні	Окремі в'язні	Окремі в'язні	Окремі в'язні	П Р И М І Т К А.
КАЛІШ	4.500	3.099	1.300	-	4.399	Прибуло в Вадовичі 880 чоловік Волинської дивізії і 320 3-ої дивізії в Александрові.
ЛАНЦУТ	3.200	2.517	875	537	2.855	Прибуло в Александрові Збірна Станиця і Запасові частини - 499 чол. Командатура Кам'янець 74, Охорона Головного Опр. 236 чол. Подільська кордонна бригада 106 чол. Разом: 875 ч. Вивести необхідно Імандишу Пшолу 537 чоловік до Вадовичів.
АЛЕКСАНДРІВ	3.000	3.399	1.004	1.195	3.208	Прибуло в Вадовичі, як скінчилися карантин Київської дивізії 1704 чол., а вивести 3 дивізії 320 ч. і 875 намічених до цуга.
ВАДОВИЦІ	5.000	3.821	1.036	1.984	2.873	Прибуло в Пікуліч 499 кулеметної дивізії і 537 чол. Імандишкої, вивести Волинської дивізії 950 чол. до Кам'яня і 1004 Київської дивізії до Александрові.
ПІКУЛІЧ	4.500	3.324	-	604	2.720	Вивести треба 499 чол. кулеметної дивізії до Вадовичів і бия частини Харківської і Волинської дивізії - 105 чол.
ПЕТРОВІВ	1.000	189	500	-	689	Розмістити 500 чол. старшин і урядовців різних Кіи старост які зараз внаходяться в Петровіч на військ помешканнях поранених їх на стан інтернованих.
ЧЕНСТОХОВ	1.000	100	600	-	720	Розмістити 600 старшин і урядовців поранених в Ченстохві і поранених їх на стан інтернованих.
РАЗОМ:	22.200	16.469	5.314	4.320	17.464	
Начальник І-го відділу, Полковник <i>Свиридовський</i>						
Начальник Секції, Хорунжий <i>Винишис</i> 906						
"20" січня 1921 р. м. Варшава.						

Відомість про кількість козаків і старшин, які перебувають в таборах інтернованих станом на 20 січня 1921 року

Додаток №10 Табір інтернованих у м. Александрів-Куявський. 1921 рік. В. Моренець «Армія за дротами», с.55.



Табір інтернованих у м. Александрів-Куявський. 1921 рік



Додаток №13 Документ про порушення дисципліни, табір в Александрові. В. Моренець «Армія за дротами», с.339.

НАЧАЛЬНИК
Збірної Станції
при
Западных військах
У.Н.Р.
Відділ муштровий
17 грудня 1920 р.
Ч. 1205
и. Александров.

Командуючому групі інтерв'язних
військ У.Н.Р.

Вступило
12.12.20
РАПОРТ

Донесу, що козак Робітничої соти
дорученій мені станції Я.П.У.М. Опалас
за те що опрацював в комендері барака
Збірної станції заарештован мисом на
5 днів з триманням його на таборній
гауптвахті.
ДОДАТОК: рапорт коменданта барака Запа-
дных військ.

Т.В.О. Начальника Станції, СОТНИК

Ад'ютант, Поручник

Додаток №14 Документ про порушення дисципліни, табір в Александрові. В. Моренець «Армія за дротами», с.339.

ШТАБ
7-ї Стрілецької
бригади
інспекторськ.

Командіру 6-ї стр. дивізії.

Відділ
4 лютого 1921 р.
Ч. 129
Табір.

Вступило
13.2.21
РАПОРТ

Донесу, що згідно Вашої резолюції на
рапорті Вартового по Таборі від 4/II. стріль-
ці доручені мені бригади: ПОСЛАМАРЧУК Юхим і
ЗАРИЦЬКИЙ ТИХОН, покарані кожний на 14 днів
за покражу в час варті у пральні 7 штук бі-
лизни.

Командир бригади,
ПОСЛАМАРЧУК

Ад'ютант Штабу,
Поручник

Додаток №15 Протокол старшинських зборів 16-ї стрілецької бригади. В. Моренець «Армія за дротами», с.81.

ПРОТОКОЛ

Засідання старшинських зборів 16-ї стрілецької бригади.

Збори відбулися для 14 лютого 1921 року в таборі інтернованих в Олександрівці / Новий / за підтримки наказу командира 16-ї стрілецької бригади з дня 10 цього ж лютого ч. 4. 4. 4. 1 під головуванням сотника ГІЛІНСЬКОГО.

На зборі присутні старшини:

1. сотник Голошко Леонід	19 хорунжий Гуденко Арсеній
2. " " " " " "	20 " " " "
3. " " " " " "	21 " " " "
4. " " " " " "	22 " " " "
5. " " " " " "	23 " " " "
6. " " " " " "	24 " " " "
7. " " " " " "	25 " " " "
8. " " " " " "	26 " " " "
9. " " " " " "	27 " " " "
10. " " " " " "	28 " " " "
11. " " " " " "	29 " " " "
12. " " " " " "	30 " " " "
13. " " " " " "	31 " " " "
14. " " " " " "	32 " " " "
15. " " " " " "	33 " " " "
16. " " " " " "	34 " " " "
17. " " " " " "	35 " " " "

Учасниками зборів є 14 старшин. Головою зборів було обрано, що в обговоренні зборів переважно командир бригади, згідно прийнятих до 31 жовтня ч. 4. 4. 4. 1. згідно з цим розпорядком, який містить про прийняття до свого товариства представників до ради підпорядкованого штабу 16-ї стрілецької бригади в ч. 4. 4. 4. 1.

Обговорення закінчили підписати і виступити на увазі, що підпорядкований штаб в розпорядку в ч. 4. 4. 4. 1. згідно з цим розпорядком, який містить про прийняття підпорядкованого штабу 16-ї стрілецької бригади в ч. 4. 4. 4. 1.

Голова зборів.

Сотник " " " " " "

Протокол старшинських зборів 16-ї стрілецької бригади

Додаток №16 Наказ по Групі інтернованих військ УНР №1. Табір Александрів, 2 січня 1921 року. В. Моренець «Армія за дротами», с.30.

НАКАЗ

Групі інтернованих військ Армії УНР в таборі ч. 4. 4. 4. 1.

2 Січня 1921 року.

М.Олександрів.

В зміну 444444 61 наказу по Групі ч. 4. 4. 4. 1 від 30 грудня 1920 року оголошується порядок денний для частин інтернованих в таборі:

Піддень - 8 годин.

8-10 - вчорашній барак, одяг, кава.

10-11 - гімнастика, а коли непогода навчання внутрішні частини в старшини.

11-12 - наукові лекції.

12-23 - вільно - роздача харчових речей /.

13-14 - або 15-16 - обід.

14-16 - або 16-18 - одпочинок.

16-17 - гімнастика на дворі, а коли непогода навчання внутрішні частини в старшини.

17-18 - наукові лекції.

18-19 - виправа одягу, вечеря і спляч.

20-21 - перевірка, молитва і відпочинок.

В дні свята і неділі

8 год. піддень

10-12 - служба Божа

12-14 - вільно

14-16 - обід

16-18 - вільно

18-19 - бесіда і спляч

19-20 - вечеря

20-21 - перевірка, молитва і відпочинок.

По суботам після обіду загальна гімнастика чистка лагерного подвіру

По вихідним після відпочинку табору всі частини табору обов'язково повинні пред'являти перепустки на право перебування або заміщення з містий виконання цього будуть заарештовані і перепустки будуть від них відібрані.

Згідно прохання К-ра 6 кінного курія переключачка Штабу групи УНР, який ПІДПИСАВ відомоюдируется до своєї частини в 2 цього січня.

1-4

Ком'юністичної комитету Ротунта Воєн. 18 звільняється від виконання обов'язків підд'являти і призначається в. н. о. табору військового співробітника до прибуття до табору військового прокурорського апарату.

5-6

В зміну 62 наказу групи ч. 4. 4. 4. 1 при головних коротках і при виконанні на вільнічці відмінюється. Зміст цього утворюється там же дві подієвських стінок, для чого від 3, 4, 5 днів, і авіація випас. військ і виходу Головного Штабу, призначені по 3 стріляти, а від Ком'юністичної Комитету 1-го стріляти, зазначених людей вислати в Юго-3-го цього січня в розпорядження бригади Ротунта-Ком'юністичного.

7-8

Для догляду за санітарно-медичним станом бараків і їх околиць призначаються:

19. Сержант ГІЛІНСЬКИЙ для бараків ч. 4.

20. " " " " " "

21. " " " " " "

22. " " " " " "

23. " " " " " "

24. " " " " " "

25. " " " " " "

26. " " " " " "

27. " " " " " "

28. " " " " " "

29. " " " " " "

30. " " " " " "

31. " " " " " "

32. " " " " " "

33. " " " " " "

34. " " " " " "

35. " " " " " "

36. " " " " " "

37. " " " " " "

38. " " " " " "

39. " " " " " "

40. " " " " " "

41. " " " " " "

42. " " " " " "

43. " " " " " "

44. " " " " " "

45. " " " " " "

46. " " " " " "

47. " " " " " "

48. " " " " " "

49. " " " " " "

50. " " " " " "

51. " " " " " "

52. " " " " " "

53. " " " " " "

54. " " " " " "

55. " " " " " "

56. " " " " " "

57. " " " " " "

58. " " " " " "

59. " " " " " "

60. " " " " " "

61. " " " " " "

62. " " " " " "

63. " " " " " "

64. " " " " " "

65. " " " " " "

66. " " " " " "

67. " " " " " "

68. " " " " " "

69. " " " " " "

70. " " " " " "

71. " " " " " "

72. " " " " " "

73. " " " " " "

74. " " " " " "

75. " " " " " "

76. " " " " " "

77. " " " " " "

78. " " " " " "

79. " " " " " "

80. " " " " " "

81. " " " " " "

82. " " " " " "

83. " " " " " "

84. " " " " " "

85. " " " " " "

86. " " " " " "

87. " " " " " "

88. " " " " " "

89. " " " " " "

90. " " " " " "

91. " " " " " "

92. " " " " " "

93. " " " " " "

94. " " " " " "

95. " " " " " "

96. " " " " " "

97. " " " " " "

98. " " " " " "

99. " " " " " "

100. " " " " " "

101. " " " " " "

102. " " " " " "

103. " " " " " "

104. " " " " " "

105. " " " " " "

106. " " " " " "

107. " " " " " "

108. " " " " " "

109. " " " " " "

110. " " " " " "

111. " " " " " "

112. " " " " " "

113. " " " " " "

114. " " " " " "

115. " " " " " "

116. " " " " " "

117. " " " " " "

118. " " " " " "

119. " " " " " "

120. " " " " " "

121. " " " " " "

122. " " " " " "

123. " " " " " "

124. " " " " " "

125. " " " " " "

126. " " " " " "

127. " " " " " "

128. " " " " " "

129. " " " " " "

130. " " " " " "

131. " " " " " "

132. " " " " " "

133. " " " " " "

134. " " " " " "

135. " " " " " "

136. " " " " " "

137. " " " " " "

138. " " " " " "

139. " " " " " "

140. " " " " " "

141. " " " " " "

142. " " " " " "

143. " " " " " "

144. " " " " " "

145. " " " " " "

146. " " " " " "

147. " " " " " "

148. " " " " " "

149. " " " " " "

150. " " " " " "

151. " " " " " "

152. " " " " " "

153. " " " " " "

154. " " " " " "

155. " " " " " "

156. " " " " " "

157. " " " " " "

158. " " " " " "

159. " " " " " "

160. " " " " " "

161. " " " " " "

162. " " " " " "

163. " " " " " "

164. " " " " " "

165. " " " " " "

166. " " " " " "

167. " " " " " "

168. " " " " " "

169. " " " " " "

170. " " " " " "

171. " " " " " "

172. " " " " " "

173. " " " " " "

174. " " " " " "

175. " " " " " "

176. " " " " " "

177. " " " " " "

178. " " " " " "

179. " " " " " "

180. " " " " " "

181. " " " " " "

182. " " " " " "

183. " " " " " "

184. " " " " " "

185. " " " " " "

186. " " " " " "

187. " " " " " "

188. " " " " " "

189. " " " " " "

190. " " " " " "

191. " " " " " "

192. " " " " " "

193. " " " " " "

194. " " " " " "

195. " " " " " "

196. " " " " " "

197. " " " " " "

198. " " " " " "

199. " " " " " "

200. " " " " " "

201. " " " " " "

202. " " " " " "

203. " " " " " "

204. " " " " " "

205. " " " " " "

206. " " " " " "

207. " " " " " "

208. " " " " " "

209. " " " " " "

210. " " " " " "

211. " " " " " "

212. " " " " " "

213. " " " " " "

214. " " " " " "

215. " " " " " "

216. " " " " " "

217. " " " " " "

218. " " " " " "

219. " " " " " "

220. " " " " " "

221. " " " " " "

222. " " " " " "

223. " " " " " "

224. " " " " " "

225. " " " " " "

226. " " " " " "

227. " " " " " "

228. " " " " " "

229. " " " " " "

230. " " " " " "

231. " " " " " "

232. " " " " " "

233. " " " " " "

234. " " " " " "

235. " " " " " "

236. " " " " " "

237. " " " " " "

238. " " " " " "

239. " " " " " "

240. " " " " " "

241. " " " " " "

242. " " " " " "

243. " " " " " "

244. " " " " " "

245. " " " " " "

246. " " " " " "

247. " " " " " "

248. " " " " " "

249. " " " " " "

250. " " " " " "

251. " " " " " "

252. " " " " " "

253. " " " " " "

254. " " " " " "

255. " " " " " "

256. " " " " " "

257. " " " " " "

258. " " " " " "

259. " " " " " "

260. " " " " " "

261. " " " " " "

262. " " " " " "

263. " " " " " "

264. " " " " " "

265. " " " " " "

266. " " " " " "

267. " " " " " "

268. " " " " " "

269. " " " " " "

270. " " " " " "

271. " " " " " "

272. " " " " " "

273. " " " " " "

274. " " " " " "

275. " " " " " "

276. " " " " " "

277. " " " " " "

278. " " " " " "

279. " " " " " "

280. " " " " " "

281. " " " " " "

282. " " " " " "

283. " " " " " "

284. " " " " " "

285. " " " " " "

286. " " " " " "

287. " " " " " "

288. " " " " " "

289. " " " " " "

290. " " " " " "

291. " " " " " "

292. " " " " " "

293. " " " " " "

294. " " " " " "

295. " " " " " "

296. " " " " " "

297. " " " " " "

298. " " " " " "

299. " " " " " "

300. " " " " " "

301. " " " " " "

302. " " " " " "

303. " " " " " "

304. " " " " " "

305. " " " " " "

306. " " " " " "

307. " " " " " "

308. " " " " " "

309. " " " " " "

310. " " " " " "

311. " " " " " "

312. " " " " " "

313. " " " " " "

314. " " " " " "

315. " " " " " "

316. " " " " " "

317. " " " " " "

318. " " " " " "

319. " " " " " "

320. " " " " " "

321. " " " " " "

322. " " " " " "

323. " " " " " "

324. " " " " " "

325. " " " " " "

326. " " " " " "

327. " " " " " "

328. " " " " " "

329. " " " " " "

330. " " " " " "

331. " " " " " "

332. " " " " " "

333. " " " " " "

334. " " " " " "

335. " " " " " "

336. " " " " " "

337. " " " " " "

338. " " " " " "

339. " " " " " "

340. " " " " " "

341. " " " " " "

342. " " " " " "

343. " " " " " "

344. " " " " " "

345. " " " " " "

346. " " " " " "

347. " " " " " "

348. " " " " " "

349. " " " " " "

350. " " " " " "

351. " " " " " "

352. " " " " " "

353. " " " " " "

354. " " " " " "

355. " " " " " "

356. " " " " " "

357. " " " " " "

358. " " " " " "

359. " " " " " "

360. " " " " " "

361. " " " " " "

362. " " " " " "

363. " " " " " "

364. " " " " " "

365. " " " " " "

366. " " " " " "

367. " " " " " "

368. " " " " " "

369. " " " " " "

370. " " " " " "

371. " " " " " "

372. " " " " " "

373. " " " " " "

374. " " " " " "

375. " " " " " "

376. " " " " " "

377. " " " " " "

378. " " " " " "

379. " " " " " "

380. " " " " " "

381. " " " " " "

382. " " " " " "

383. " " " " " "

384. " " " " " "

385. " " " " " "

386. " " " " " "

387. " " " " " "

388. " " " " " "

389. " " " " " "

390. " " " " " "

391. " " " " " "

392. " " " " " "

393. " " " " " "

394. " " " " " "

395. " " " " " "

396. " " " " " "

397. " " " " " "

398. " " " " " "

399. " " " " " "

400. " " " " " "

401. " " " " " "

402. " " " " " "

403. " " " " " "

404. " " " " " "

405. " " " " " "

406. " " " " " "

407. " " " " " "

408. " " " " " "

409. " " " " " "

410. " " " " " "

411. " " " " " "

412. " " " " " "

413. " " " " " "

414. " " " " " "

415. " " " " " "

416. " " " " " "

417. " " " " " "

418. " " " " " "

419. " " " " " "

420. " " " " " "

421. " " " " " "

422. " " " " " "

423. " " " " " "

424. " " " " " "

425. " " " " " "

426. " " " " " "

427. " " " " " "

428. " " " " " "

429. " " " " " "

430. " " " " " "

431. " " " " " "

432. " " " " " "

433. " " " " " "

434. " " " " " "

435. " " " " " "

436. " " " " " "

437. " " " " " "

438. " " " " " "

439. " " " " " "

440. " " " " " "

441. " " " " " "

442. " " " " " "

443. " " " " " "

444. " " " " " "

445. " " " " " "

446. " " " " " "

447. " " " " " "

448. " " " " " "

449. " " " " " "

450. " " " " " "

451. " " " " " "

452. " " " " " "

453. " " " " " "

454. " " " " " "

455. " " " " " "

456. " " " " " "

457. " " " " " "

458. " " " " " "

459. " " " " " "

460. " " " " " "

461. " " " " " "

462. " " " " " "

463. " " " " " "

464. " " " " " "

465. " " " " " "

466. " " " " " "

467. " " " " " "

468. " " " " " "

469. " " " " " "

470. " " " " " "

471. " " " " " "

472. " " " " " "

473. " " " " " "

474. " " " " " "

475. " " " " " "

476. " " " " " "

477. " " " " " "

478. " " " " " "

479. " " " " " "

480. " " " " " "

481. " " " " " "

482. " " " " " "

483. " " " " " "

484. " " " " " "

485. " " " " " "

486. " " " " " "

487. " " " " " "

488. " " " " " "

489. " " " " " "

490. " " " " " "

491. " " " " " "

492. " " " " " "

493. " " " " " "

494. " " " " " "

495. " " " " " "

496. " " " " " "

497. " " " " " "

498. " " " " " "

499. " " " " " "

500. " " " " " "

501. " " " " " "

502. " " " " " "

503. " " " " " "

504. " " " " " "

505. " " " " " "

506. " " " " " "

507. " " " " " "

508. " " " " " "

509. " " " " " "

510. " " " " " "

511. " " " " " "

512. " " " " " "

513. " " " " " "

514. " " " " " "

515. " " " " " "

516. " " " " " "

517. " " " " " "

518. " " " " " "

519. " " " " " "

520. " " " " " "

521. " " " " " "

522. " " " " " "

523. " " " " " "

524. " " " " " "

525. " " " " " "

526. " " " " " "

527. " " " " " "

528. " " " " " "

529. " " " " " "

530. " " " " " "

531. " " " " " "

532. " " " " " "

533. " " " " " "

534. " " " " " "

535. " " " " " "

536. " " " " " "

537. " " " " " "

538. " " " " " "

539. " " " " " "

540. " " " " " "

541. " " " " " "

542. " " " " " "

543. " " " " " "

544. " " " " " "

545. " " " " " "

546. " " " " " "

547. " " " " " "

548. " " " " " "

549. " " " " " "

550. " " " " " "

551. " " " " " "

552. " " " " " "

553. " " " " " "

554. " " " " " "

555. " " " " " "

556. " " " " " "

557. " " " " " "

558. " " " " " "

559. " " " " " "

560. " " " " " "

561. " " " " " "

562. " " " " " "

563. " " " " " "

564. " " " " " "

565. " " " " " "

566. " " " " " "

567. " " " " " "

568. " " " " " "

569. " " " " " "

570. " " " " " "

571. " " " " " "

572. " " " " " "

573. " " " " " "

574. " " " " " "

575. " " " " " "

576. " " " " " "

577. " " " " " "

578. " " " " " "

579. " " " " " "

580. " " " " " "

581. " " " " " "

582. " " " " " "

583. " " " " " "

584. " " " " " "

585. " " " " " "

586. " " " " " "

587. " " " " " "

588. " " " " " "

589. " " " " " "

590. " " " " " "

591. " " " " " "

592. " " " " " "

593. " " " " " "

594. " " " " " "

595. " " " " " "

596. " " " " " "

597. " " " " " "

598. " " " " " "

599. " " " " " "

600. " " " " " "

601. " " " " " "

602. " " " " " "

603. " " " " " "

604. " " " " " "

605. " " " " " "

606. " " " " " "

607. " " " " " "

608. " " " " " "

609. " " " " " "

610. " " " " " "

611. " " " " " "

612. " " " " " "

613. " " " " " "

614. " " " " " "

615. " " " " " "

616. " " " " " "

617. " " " " " "

618. " " " " " "

619. " " " " " "

620. " " " " " "

621. " " " " " "

622. " " " " " "

623. " " " " " "

624. " " " " " "

625. " " " " " "

626. " " " " " "

627. " " " " " "

628. " " " " " "

629. " " " " " "

630. " " " " " "

631. " " " " " "

632. " " " " " "

633. " " " " " "

634. " " " " " "

635. " " " " " "

636. " " " " " "

637. " " " " " "

638. " " " " " "

639. " " " " " "

640. " " " " " "

641. " " " " " "

642. " " " " " "

643. " " " " " "

644. " " " " " "

645. " " " " " "

646. " " " " " "

647. " " " " " "

648. " " " " " "

649. " " " " " "

650. " " " " " "

651. " " " " " "

652. " " " " " "

653. " " " " " "

654. " " " " " "

655. " " " " " "

656. " " " " " "

657. " " " " " "

658. " " " " " "

659. " " " " " "

660. " " " " " "

661. " " " " " "

662. " " " " " "

663. " " " " " "

664. " " " " " "

665. " " " " " "

666. " " " " " "

667. " " " " " "

668. " " " " " "

669. " " " " " "

670. " " " " " "

671. " " " " " "

672. " " " " " "

673. " " " " " "

674. " " " " " "

675. " " " " " "

676. " " " " " "

677. " " " " " "

678. " " " " " "

679. " " " " " "

680. " " " " " "

681. " " " " " "

682. " " " " " "

683. " " " " " "

684. " " " " " "

685. " " " " " "

686. " " " " " "

687. " " " " " "

688. " " " " " "

689. " " " " " "

690. " " " " " "

691. " " " " " "

Додаток №17 Сезонний квиток, Драматичне товариство ім. Миколи Садовського, табір в Александрові. В. Моренець «Армія за дротами», с.346.

С Е З О Н Н И Й К В И Т О К

Ч-а 52 . .

На " / " особу.

На всі вистави "Драматичного Товариства імені
Миколи САДОВСЬКОГО". - РЯД . 1² . Місц 3

Квиток по " / " Травня 1921 року.

ДРАМАТИЧНЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ М. САДОВСЬКОГО
Т-ва Реш-
Адміністратор Костюшкін

26 " Березня 1921 р.

Додаток №18 Постійний квиток у кінотеатр Христини Сушко, табір в Александрові. В. Моренець «Армія за дротами», с.346.

Y. M. C. A.

Theatre and cinema at Alexandrow

Permanent ticket № 209

For Mrs Sushko

Row A — Place № 1

The ticket is valid
for all gratuitous
theatrical performances
except those
of AMERICAN will be
specified in the program

Цей квиток дійсний
на всі даремні
театральні вистави
крім тих, відносно
яких буде окреме
повідомлення в
афішах.

Y. M. C. A. attache

Додаток №19 Уривок з газети, стаття «Зі спортивного руху в таборі», табір в Александрові. В. Моренець «Армія за дротами», с.366.



Додаток №20 Освячення козацької могили на військовому цвинтарі інтернованих українців в м. Олександрія (Польща) : [фотографія] / репродукція з фотодокумента Національного архіву Канади ; Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів. – Обл. № 2-153960. – Шифр: П-8657.



Додаток №21 Сторінка з часопису «Нове життя», табір в Александрові, 17 квітня 1921 року. В. Моренець «Армія за дротами», с.365.

Александрово, Ноділя 17 Квітня 1921 року.

Ціна 5 марок.
Віддає і Роздає: Культ. Осв. відділ
в Стрілецькій Дівізії. Адреса: Бар. 8.

Нове Життя.

4. 39. НЕПЕРІОДИЧНИЙ ЧАСОПИС УІ СТІЛЕЦЬКОЇ ДІВІЗІЇ.

Свято „Нового Життя“.

На стіні помешкання культ. осв. відділу виднівся наш часопис:—один день, другий, а на третій і сліду не стало по письмі, осталися часті а папір.

Серце з жалю стискається, коли подумати, як широкі колеса заточують наші таборні шдвиництва:—подумати, що іа всього цього аа короткй час і сліду не останеться; всі писання вибліднуть і не дочекаються навіть того часу, коли пильний історик діждеться хвилі спокою і візьметься за історію наших важких, а разом великих днів.

Сьогодні виходить перше невеличке число нашого часопису печатане не по певним шапірографом, а дійсним друком.

Не можна тут не згадати великого нашого добродія і в цьому відношенні, нашого шаповного командіра п. Генерала Безручка.

П. Генерал з перших днів засновання нашої дівізії особисто старався заспокоїти всі потреби, всі вимоги, в тім числі і моральні, старшин і стрільців.

Коли візьмемо на увагу, що до при добро виховання військового, нашим волякам необхідна по всяк час і підтримка моральна, то старання п. Генерала в цьому напрямку набірають тим більшої ваги і значіння.

Найдавнішою мрією нашого культ. осв. відділу було мати свою друкарню. І яка радість запанувала в відділі, коли до Сатапоми, ще до катастрофи на фронті, наспіла вістка про асигнування грошей на купівлю друкарні! На жалі не довелося скористуватися тою надзвичайною постановою нашого пана Генерала. А а-а-а, тут, на далекій чужині у нас своя друкарня.

Не має у нас сил гідно подякувати п. Генералові за цей великий дар дівізії. Вгадувати тільки душевні бажання п. Генерала, думаю що найкращою подякою для його буде як найлучше використання друкарні для добра нашої дівізії,—для добра нашої дорогої справи.

Старшини і стрільці не заведіть нашого дорогого командіра в надії і докажуть, що ви є гідні його невсипущих старав для нашого і вашої справи добра!

У нас свято. Ноділяйте старшини і стрільці 6-ої стр. дівізії а нати те свято, бо Ви є причиною його, для Вас ааажений дар.

Начальник культ. осв. відділу
Сотн. Гладкий.

ПОДЯКА.

Сьогодні виходить перше друковане слово на нашія друкарні. Рахую своїм обов'язком аложити щире подяку „Християнській Спілці Молоді“ в лиці Вископонажного Пана Директора Департаменту допомоги воєнно-полоненим і інтернованим Вільсона, що радо відкликнувся на нашу потребу і позичкою грошей допоміг пабути для дівізії друкарню.

— Дякую і командірові 6-го техп. курія п. сот. Божітько за його живу допомогу при установці друкарні і її обладнанні, та п. сот. Гудвілові, що своєю важкою ручною працею аготював кліше для наших часопису чим допоміг видати часопис не зміняючи форми аого друкованої пази.

Подяку акладаю і стрільцям 6-го технічного курія аотарам за їх пильну працю при установці і обладнанні друкарні.

Н-к культ. осв. від. 6-ої стр. дівізії
Сотн. Гладкий.

Життя в нашій таборі.

На перший погляд життя в нашій таборі кипить. Муштрове навчання в повнім розгарі, а праця Культурно-Освітній теж не аостається позаді.

З самого ранку і до обіду чуються алуки команди, мірні кроки маршируючих стрільців і мелодійні, бадьоро і весело ааводжувані під марш, наші українські пісні. З кожним днем амічається, що ртз то лучша муштровна виіринка у стрільців і часто мимоаолі забуваєшь, що все це неаільні інтерновані люди, що все це в таборі за дротами.

Після обіда в зо з 3-ої години дня нашінається праця Культурно-Освітній. Стрільці команди аадуць в аикладу ааю на систематичні